

פרויקט עו"ז: עוצמה לזקנים

נייר עמדה מס' 1

זקנים כמשאב במערכת החינוך

ממצאים מסקר אינטרנט ראשוני

ד"ר ישראל (איסי) דורון וטל רגב

זהדרת
המועצה הלאומית לקידום מעמד הזקן

עמותת
המשפט
בשירות
הזיקנה
י"ג

תוכן עניינים

1.	תקציר מנהלים.....	2
2.	הקדמה.....	3
3.	סקירת הנושא.....	4 - 12
4.	הצגת הסקר.....	13 - 14
5.	הממצאים.....	15 - 22
6.	דיון והמלצות.....	23 - 24
7.	נספחים.....	25

א. השאלון שימש כבסיס לסקר

אודות פרויקט עו"ז: עוצמה לזקנים

פרוייקט עו"ז נולד כפרוייקט משותף של עמותת המשפט בשירות הזיקנה ושל עמותת "והדרת" המועצה הלאומית לקידום מעמד הזקן, מתוך הכרה שבניגוד לתפיסה החברתית המקובלת, זקנים אינם "נטל", אינם "בעיה חברתית" ואף אינם "פצצת זמן כלכלית". הזקנים הם משאב חברתי ראשון במעלה, המחזיק בידיו ידע, ניסיון, חכמת חיים, ומאגר של מנהגים, תרבות, והיסטוריה הנוגעים לכולנו. ההבניה החברתית השלילית של הזיקנה (גילנות) גורמת לכך שהחברה הישראלית מזניחה את המשאב החברתי החיוני הזה במקום לנצל אותו לטובת החברה וטובת הזקנים.

מטרת פרויקט עו"ז הוא להצביע על זירות פעילות פוטנציאליות שבהם ניתן לעשות שימוש במשאב החברתי של הזקנים ולחולל אגב כך שינוי במציאות הישראלית באופן שיגרום לה להיות חברה רב-גלאית ורב-דורית אמיתית, שבה צעירים וזקנים כאחד יכולים לעבוד, ללמוד, וליהנות מפנאי בצורה שוויונית וכבוד הדדי.

תקציר מנהלים

1. בדומה לעולם המערבי בכללותו, גם החברה הישראלית מזדקנת. שילוב של עליה בתוחלת חיים לצד ירידה בשיעורי הילודה והגירה מבוגרת יחסית, גורמים לכך שבעשורים הקרובים, מספרם של הזקנים ושיעורם באוכלוסייה הישראלית יעלה באופן ניכר.
2. מערכת החינוך נקראת אף היא להתמודד עם תופעה חברתית זו בהקשרים רבים ומגוונים: חינוך מבוגרים וזקנים, יצירת מסגרות פעילויות משותפות, הוראת מדע הזיקנה, ופיתוח תוכניות לילדים ולזקנים, ביחד ולחוד, בדרכים שונות ומגוונות.
3. בשנים האחרונות, בין היתר בעקבות יוזמות של המשרד לאזרחים ותיקים, משרד החינוך, וארגוני גמלאים, ישנה עליה במודעות לצורך לפתוח ולערב את מערכת החינוך בכל הנוגע לחינוך נגד גילנות- ההבניה החברתית השלילית של הזיקנה. אולם, עד היום לא היה כמעט תיעוד או הערכה מסודרת של תוכניות אלה.
4. על רקע זה, סקר ראשוני זה, בדק 311 אתרי אינטרנט של בתי ספר שונים ברחבי הארץ, במגזר היהודי, בכל רמות החינוך (יסודי, חט"ב, וחט"ע), ובכל סוגי ההתיישבות ומגזרי הפיקוח. הסקר בדק את מידת קיומן של פעילויות המשלבות זקנים בפעילות בית הספר, וכן את אופי הפעילויות תוך חלוקה ל-3 דפוסים: פעילויות בהן הילדים "חזקים" (הם "מלמדים" את הזקנים); פעילויות בהן הזקנים "חזקים" (הם מלמדים את הילדים); ופעילויות בהן הזקנים והילדים "שווים" (מעורבים בפעילות בה לאף צד אין יתרון ידע ברור על השני).
5. הממצאים העלו כי באופן כללי:
 1. **רק מיעוט מבתי הספר** דיווחו על פעילות עם זקנים (38 בתי ספר מתוך 311);
 2. מרבית הפעילויות היו מסוג שבהן **הזקנים הם חלשים** (27 תוכניות מתוך 44);
 3. **מיעוט הפעילויות היו מסוג שבהן הזקנים חזקים** (2 תוכניות מתוך 44);
 4. מרבית הפעילויות היו בחט"ב ובחט"ע, ומיעוטם היו בביה"ס היסודיים;
 5. ישנן עדויות ליזמויות מקוריות וחדשניות בתחום מעורבות זקנים במערכת החינוך.
6. ההמלצות העיקריות בעקבות ממצאים אלה הם:
 1. **יש לעודד הגברת היקף הפעילות של בתי ספר עם אוכלוסיית הזקנים.**
 2. **יש לתמרץ פעילויות שבהן דפוס הפעילות המשותף הוא על בסיס יחסי כוחות שוויוניים בין הילדים ובין הזקנים, או על בסיס שבו הזקנים הם בעלי הכוח.**
 3. **יש לשים דגש על הגברת הפעילות בבתי הספר היסודיים.**
 4. **יש להגביר את המחקר המלווה והמעריך את היתרונות והחסרונות של דפוסי הפעילות השונים על מנת להבין איזה פעילויות מצליחות יותר במניעת גילנות.**
7. הסקר נגוע במגבלות הנובעות משיטת המחקר, אשר התבססה על דיווחים באתרי האינטרנט של בתי ספר במהלך סוף 2010 ותחילת 2011, ולא על בדיקה בפועל של הפעילויות עצמן (במיוחד במגזרים הדתיים והערביים).

זקנים כמשאב במערכת החינוך ממצאים מסקר אינטרנט ראשוני

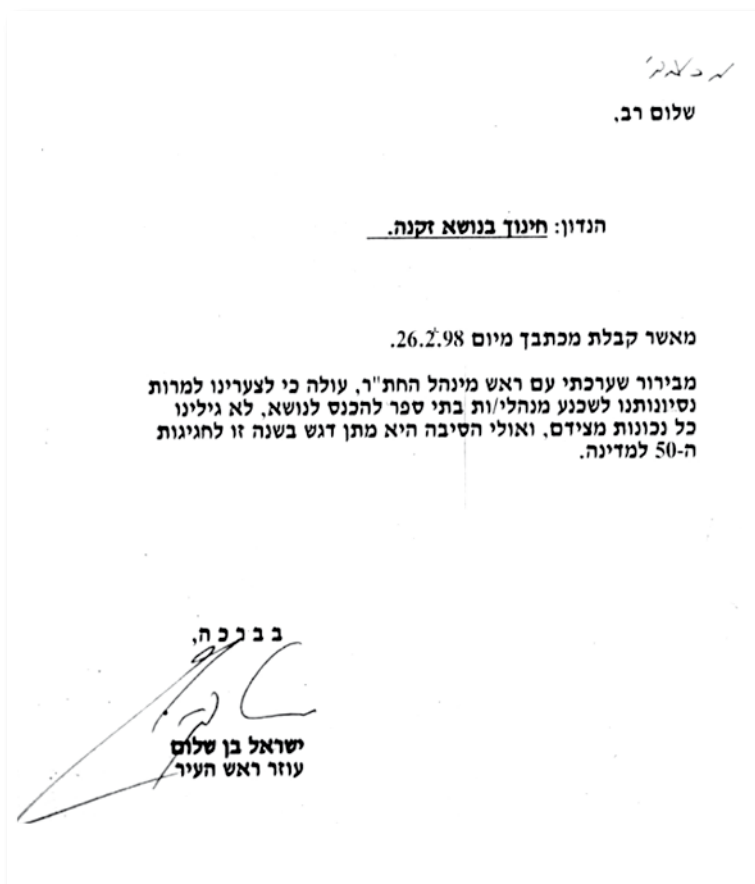
הקדמה

החברה הישראלית מזדקנת. הדבר ידוע ומוכר, והינו תולדה של שילוב של עליה משמעותית בתוחלת החיים, ירידה בשיעורי הילודה, ועליה לישראל המתאפיינת בתקופה האחרונה בהיותה מבוגרת יחסית. התופעה איננה ייחודית לישראל ומאפיינת את החברה האנושית בכללותה.

הזדקנות החברה האנושית מציבה אתגרים על גיבוש ועיצוב המדיניות החברתית. יש הרואים בה כמעין "פצצת זמן" חברתית כלכלית, ומתבוננים עליה מזווית המבט של הנטל הכלכלי-בריאותי שתגרום האוכלוסייה הזקנה והחולנית. לעומת זאת, יש הרואים זאת כהזדמנות ואתגר ליצירת חברה רב גילאית ורב דורית שבה זקנים נהנים מזיקנה פעילה, בריאה ובעלת משמעות והמשכיות.

מערכת החינוך הינה אחת המערכות החשובות והמרכזיות התורמות לעיצוב התרבות ודפוסי ההתנהגות, הידע והפעילות של החברה. עיצוב תכני הפעילות שלה, והגדרת דפוסי המעורבות שלה בכל הנוגע לאוכלוסייה הזקנה יכולה להקרין באופן ישיר על ההבניה החברתית של הזיקנה, ועל יכולותיהם של הזקנים בישראל להזדקן בכבוד.

בהכללה גסה, יש עדויות לכך שתחום הזיקנה, או הזקנים כקבוצה, לא עניינו את מערכת החינוך בעבר: לא הושם דגש מיוחד על הנושא, לא נוצרו דפוסי פעילות או תוכניות לימוד מיוחדות בנושא, וכפי שגם ניתן לראות מהמכתב שעותק שלו נמצא מצד שמאל מנהלי בתי ספר לא מצאו עניין רב בתחום. המכתב נשלח בשנת 1998 לד"ר דוד כהן, גריאטר ומומחה בתחום רפואת הזיקנה חיפאי, לאחר שהוא הציע לתת הרצאות בתחום הזיקנה לתלמידי בתי ספר בעיר חיפה. המכתב מדבר בעד עצמו, ואין טוב ממנו לבטא את תפיסת העולם ששררה בעבר במערכת החינוך בכל הנוגע לקשר עם האוכלוסייה הזקנה בישראל. המחברים מבקשים להודות לד"ר כהן על ששייתף אותנו במכתב זה.

ואולם, בשנים האחרונות, בין היתר בעקבות יזמות ברוכות של משרד החינוך, המשרד לאזרחים ותיקים, ועמותות של זקנים וגמלאים, החלו להסתמן ניצנים של פעילויות מגוונות ומשמעותיות המשלבות זקנים במערכת החינוך. הדבר נעשה בדרכים מאוד מגוונות, בגילאים שונים, במסגרות שונות, ועם תכנים המתואמים לקהילה ולמסגרת שהם הם מתקיימים. הדבר נהיה בולט במיוחד בשנתיים האחרונות, בעקבות שילוב של יוזמות חדשניות, פרויקטים מקוריים, ועמותות מובילות, שהובילו מה שנראה כשינוי מהותי בגישה של מערכת החינוך בישראל באופן המפגש שלה עם הזקנים (ועל כך ביתר הרחבה בהמשך).

יחד עם זאת, עד היום לא נעשה סקר או מחקר אחר בישראל, אשר ניסה לבחון את היקף הפעילות בתחום, את תוכנו או את מידת הצלחתו. על רקע זה, מטרתו של סקר זה היתה לנסות ולתת מענה על 3 שאלות מאוד בסיסיות:

1. מה היקף / מידת המעורבות של זקנים בפעילויות של בתי הספר בישראל?
 2. מה תוכן הפעילויות של הזקנים בבתי הספר בישראל?
 3. אלו המלצות ניתן ליתן ביחס לעתיד פעילות הזקנים בבתי הספר בישראל על רקע הידע הקיים בתחום ועל רקע התשובות לשתי השאלות הראשונות?
- באופן טבעי, כפי שיתואר בהמשך, למחקר כפי שבוצע היו מגבלות מתודולוגיות. יחד עם זאת, הוא איפשר לקבל תמונה בסיסית על המציאות בתחום זה במערכת החינוך הישראלית.

סקירת הנושא

1. רקע כללי על הזדקנות

אוכלוסיית העולם כולו מזדקנת במהרה. הזדקנות מואצת זו נגרמת על ידי פקטורים שונים כמו הארכת תוחלת החיים, שיפור שירותי הרפואה, שינויים דמוגרפיים יחסיים (הקטנה במספר הלידות ומספר ילודים) וכ"ד. שינויים אלו ניכרים לא רק במדינות מערביות מפותחות כמו ארצות הברית, קנדה, מדינות סקנדינביות, גרמניה וצרפת אלא גם במדינות מתפתחות כמו סין והודו (United Nations, 2005). ישראל אף היא מזדקנת, והיא עושה זאת באופן מהיר יחסית. כמי שהחלה את דרכה כמדינה צעירה מאוד, שבה רק שיעור קטן ביותר מתושביה הינם מעל גיל 65, בפרק זמן קצר יחסית, היא עברה הליך הזדקנות מהיר. בישראל, אחוז בני ה-65 ומעלה מכלל האוכלוסייה בשנת 2009 עמד על 9.8% וצפוי לעלות אף ל-14% בשנת 2025 (קשישים בישראל - שנתון סטטיסטי, 2010). מגמות דמוגרפיות אלו עלולות להשפיע באופן ניכר על עתידנו הקרוב והרחוק מבחינות שונות.

אחד הגורמים המשמעותיים ביותר בכל הקשור להזדקנות וזקנה הוא גיל הפרישה. גיל הפרישה, או במילים אחרות הגיל בו מותר לאדם לצאת ממעגל העבודה ולקבל קצבה חודשית מסוימת עד סוף חייו ללא חובה לעבוד בתקופה זו, נקבע ומשתנה בהתאם למדיניות ותפיסות חברתיות. עקב השינויים הדמוגרפיים של השנים האחרונות, ברב המדינות המערביות, ישנה מגמה של דחיית גיל הפרישה. דחיית גיל הפרישה מאפשרת להשאיר סקטור ניכר מהאוכלוסייה במקומות העבודה ובכך לתרום לכלכלת המדינה ולשפר את איכות חייהם של המזדקנים.

נכון להיום, בישראל הגיל בו ניתן לחייב עובדים לצאת לגמלאות הינו 67 לנשים ולגברים. התוצאה היא שאחרי גיל הפרישה חובה כ-90% מהזקנים בישראל אינם עובדים באופן פורמאלי. עם השנים, ירד מספר הקשישים המשתתפים בכוח העבודה מכ-20% בשנת 1970 ל-10% בשנת 2006. מצד שני, ניתן לזהות כיום מגמה הפוכה, שבה בארץ ובעולם יש דיונים להמשיך ולהעלות את גיל פרישת החובה, וכן מגמה של עליה בשיעורי התעסוקה של זקנים, בעיקר בשל הרצון להמשיך ולצבור זכויות פנסיוניות לאור אי הודאות הכלכלית והפגיעה בזכויות הפנסיוניות במסגרת תוכניות פנסיה ותיקות (קשישים בישראל - שנתון סטטיסטי, 2007). ניתן לציין שקיים הבדל בין מספר הקשישים המועסקים בקבוצות גיל שונות - לדוגמה שיעור המועסקים בקבוצת גיל 65-69 עומד על 21% בזמן שרק 3.6% מבני 75 ומעלה

נכללים בכוח העבודה (קשישים בישראל - שנתון סטטיסטי, 2007). קיימת הסכמה רחבה בעולם כיום שמדובר למעשה בבזבוז משאב אנושי-כלכלי אדיר.

בנוסף, בניגוד לסטריאוטיפ המקובל, מבחינה בריאותית, רב הקשישים בישראל הינם עצמאיים, פעילים, מתגוררים בקהילה, ונהנים מחיים משמעותיים ומלאים. רק כ-4% מהזקנים שוהים במסגרת מוסדית כלשהי (כגון בתי אבות או בתי חולים גריאטריים). רק כ-16% מהזקנים זקוקים לעזרה בפעילויות היום יום הבסיסיות (ADL), וגם הם מצליחים להמשיך ולהזדקן בביתם, בסיוע התמיכה הביתית (קשישים בישראל - שנתון סטטיסטי, 2007). לסיכום: מהאמור לעיל ניתן לראות שאוכלוסיית הזקנים בישראל הינה אוכלוסייה גדולה (כ-10% מכלל האוכלוסייה), שברובה לא מועסקת (כ-10% מבני ה-65 ומעלה מועסקים), בריאה ומתפקדת באופן עצמאי בדרך כלל (רק כ-16% זקוקים לעזרה בפעילויות היום וכ-4% מתגוררים במוסד כלשהו). כל זה מצביע על אוכלוסיית הזקנים בישראל כעל אוכלוסייה בעלת פוטנציאל תעסוקתי והתנדבותי גדול: משאב אנושי ותרבותי המחכה ומצפה למימוש.

2. רקע כללי אודות התנדבות וזיקנה

במדינות העולם המערבי אוכלוסיית הזקנים מהווה בפועל את המקור המשמעותי ביותר בכל הקשור לפעילויות התנדבות. עקב כך במדינות רבות קיימת מסגרת ממשלתית או ציבורית המרכזת את הפעילות ההתנדבותית של הזקנים ומעודדת התנדבות בקרב זקנים שאינם עוסקים בכך. לדוגמא, בארצות הברית, המכונה "אומת המתנדבים" בגלל מספר המתנדבים הגבוה, קיימת מדיניות ממשלתית ברורה כלפי המתנדבים הזקנים. מדיניות זו נקבעת על ידי גוף ממשלתי בשם (Federal administration on ageing (AoA) (Warburton & Oppenheimer, 2000). מציעה 3 מסלולים עיקריים להתנדבות בזקנה: Foster grandparents, Senior companions ו-RSVP (Retired and senior volunteer program). Foster grandparents הם תכניות שהחלו את דרכן עוד בשנות ה-70 והמתנדבים בהם לוקחים חלק פעיל בטיפול ב-2-3 לקוחות על בסיס שבועי או יומי. אוכלוסיות היעד של תכניות אלו הן, לדוגמא, ילדים בעלי מוגבלות או זקנים המוגבלים בפעילויות היום-יום והמתנדבים אמורים לטפל בהם בביתם או במוסדות שונים. המתנדבים מתבקשים לטפל, לספק תמיכה, ללוות ולייצג את לקוחותיהם בפני גופים שונים. התוכניות הללו נועדו להעסיק מתנדבים מקרב אוכלוסיות בעלות הכנסות נמוכות. כדי להשתתף בתכניות התנדבותיות אלו המעומדים צריכים להוכיח שהכנסותיהם נמוכות מרף מסוים ובזמן ההשתתפות בתכנית המתנדבים נהנים מתשלום עבור פעולתם. המסלול השלישי RSVP הינו המסלול הגדול ביותר, המפעיל כיום מעל 750 תכניות התנדבות שונות. לדוגמא, מתנדבים בפרויקטים מסוג זה מתבקשים לשמש כיועצים לתלמידי בית ספר, מארחים במרכז יום לקשיש, נהגים בשרותי הסעות לזקנים וכ"ד. בדרך כלל מתנדבי RSVP אינם מקבלים תשלום עבור פעילותם (Warburton & Oppenheimer, 2000).

חשוב לציין כי בכל מדינה הרציונל העומד מאחורי ההתנדבות בקרב זקנים הוא מעט שונה. לדוגמא, כאשר אנשי משרד הרשות לזיקנה האמריקאי (AOA) נשאלים למה צריך להתנדב בזקנה הם משיבים לרב שהתנדבות היא המפתח להזדקנות טובה. התנדבות עוזרת לזקנים להישאר בריאים, לשמור על רמת רווחתם ולהתנדבותם ישנה תרומה משמעותית לחברה באופן כללי. הגישה להתנדבות בקרב קשישים בארה"ב השתנתה מ"בואו נעזר לזקנים" בתחילת שנות ה-60 ל"איך הזקנים יכולים לתרום לאחרים". כיום ה-AoA מעודד גמלאים שפרשו מעבודתם וסיימו תפקידים חברתיים מסורתיים (כמו גידול ילדים) להמשיך לתרום לחברה ולשמור על רמת פעילות דומה לזו שלפני הפרישה, כמובן בהתאם לגילם (Warburton & Oppenheimer, 2000).

מנגד, ישנן מדינות שבתקופות מסויימות הצדיקו את עידוד ההתנדבות בנימוקים אחרים: באוסטרליה לדוגמא, זקנה נתפסה בעבר בעיקר כזמן של פנאי, בו אדם נח מתעסוקה והתחייבויות קודמות. פעילויות פנאי ובילוי נתפסים כאלה המקדמים את רווחתו ובריאותו של הקשיש ולכן התנדבות הזקנים מקבלת באופן יחסי התייחסות נמוכה יותר

מצד קובעי המדיניות. במסגרת מדיניות שכזו, הרשויות האוסטרליות מעדיפות לתמוך ולעודד פעילויות פנאי של זקנים על מנת לקדם את בריאותם, ולרוב רואים בהתנדבות הזקנים תרומה פחות משמעותית לחברה. רציונאל שונה נוסף לפעילות ההתנדבות בקרב זקנים ניתן לראות בהולנד. שם הרשויות מתמקדות במניעת תלות הזקנים באחרים, וכתפיסת "התנדבות" או "פעילות" בזיקנה כחלק ממדיניות שתכליתה למנוע תלות בזולת. מתוך גישה זו, מדיניות הרווחה בהולנד מקדמת תכניות שנועדו להפחית את תלות הזקן בחברה ואת עלות הטיפול בו ומשלבות את הזקן בקהילה. תכניות המשלבות את שלושת הגורמים הללו מבוססות בעיקר על עבודה בתשלום ולא דווקא על התנדבות. התנדבות לא מזוהה כתורמת באופן משמעותי לקידום הזקנים ואין עידוד לפיתוח תכניות התנדבות ספציפיות לקשישים (Warburton & Oppenheimer, 2000).

בפועל, וללא קשר לרציונל מאחורי תפיסת המדיניות הנבחרת, מחקרים אמפיריים בתחום ההתנדבות והזיקנה מלמדים כי להתנדבות השפעה חיובית על איכות חייהם של הזקנים. זקנים נוטים להרגיש בריאים יותר (סובייקטיבית) ולהיות בריאים יותר (אובייקטיבית) ואף מאושרים יותר כאשר הם משתתפים, מעורבים ושותפים בפעילויות כמו התנדבות (Lum & Lightfoot, 2005; Morrow-Howell, Hinterlong, Rozario, and Tang, 2003). הדברים ניכרים בבדיקה, לדוגמא, של שיעורי מוגבלות פיזית בזיקנה או של שיעורי התמותה, בין זקנים שהשתתפו בפעילויות חברתיות מגוונות ובין זקנים שרמת ההשתתפות החברתית שלהם הייתה נמוכה יותר (Ljungquist, Berg, & Steen, 1996). ממצאים אלה אף נמצאו תקפים בהקשר של מתנדבים זקנים בישראל (Shmotkin, Blumstein, & Modan, 2003). השפעות חיוביות אלה של פעילות ההתנדבות על איכות החיים של הזקנים חוצות גבולות ונכונות לרב ללא קשר הכרחי במשתנים אישיים כמו מין, גזע או מצב סוציו-כלכלי. מכאן שעידוד ההתנדבות בקרב זקנים נתפסת כיום כחלק ממדיניות חברתית ראויה ונכונה של "הזדקנות פעילה" active aging, אשר אמורה לאפשר התמודדות מוצלחת עם הזדקנותה של החברה.

2. זקנים במערכת החינוך

למרות שמערכות החינוך המודרניות בנויות כיום פחות על העברת מסורת וידע בין-דורי המעוגנים בקרב "זקני השבט", אין זה אומר שאין בהן מקום לזקנים. זקנים מסוגלים לתרום תרומה משמעותית למערכת החינוך בשל היותם בעלי ידע וניסיון רחב בתחומים מגוונים. לזקנים תפקיד חשוב בהעברת ידע בין דורי, תרבות ומסורת (Heflin, 2006). אחוז נכבד מהזקנים מעוניינים להשתתף בפעילויות התנדבותיות ואף הופכים להיות מתנדבים פעילים ויעילים במיוחד, בין היתר גם במסגרת מערכות החינוך הפורמליות (Lyons & Hocking, 2000).

יש לזכור כי בעבר זקנים היו בעלי תפקידים חברתיים אשר חלקם אינם קיימים כיום בגלל השינויים הדמוגרפיים והשינויים במבנה המשפחה המודרנית. מדובר בתפקידים חברתיים השייכים לתחום החינוך הבין-דורי כגון העברת ידע מסורתי- אתני, העברת ידע ועמדות דתיות, ייעוץ והכוונה של הדורות הצעירים. חלק מן התפקידים הללו לא רלוונטיים היום בגלל השינויים במבנה המשפחה כפי שהיה בעבר למבנה המשפחתי הנפוץ בחברה המערבית המודרנית (Silverstein, Gans, & Yang, 2006). כיום זקנים רבים מתגוררים הרחק מצאצאיהם ואינם מסוגלים לתקשר איתם על בסיס קבוע. בגלל המרחק הפיזי נוצר מצב של ריחוק בין-דורי, התפקידים המסורתיים של הזקנים אינם מתממשים והצעירים אינם מקבלים מידע חשוב ולעתים אף הכרחי להתפתחותם ובניית אישיותם.

ההפרדה וה"סגרגציה" הגילאית גורמת להנצחה ולהעצמה של סטריאוטיפים והבניה חברתית שלילית של הזיקנה. ישנם מלומדים הגורסים שהשורש של תופעת הגילנות (ageism) נעוץ בהפרדה וה"נתק" הגילאיים שהם תוצר של החברה המודרנית: צעירים אינם רואים ואינם מדברים עם זקנים, ולהיפך. לפיכך, הדרך היחידה להתגבר על הדעות הקדומות היא יצירת מסגרות של פעילות משותפת ו"שבירת" הגבולות הגילאיים (Hagestad & Uhlenberg, 2005).

יתרה מכך: ישנם עדיין הרבה יתרונות לחשיפת ילדים לאוכלוסיית הזקנים ויצירת אינטראקציה ביניהם, בהקשר החינוכי דווקא. זקנים עשויים לשמש דוגמא לילדים ולעזור להם להפוך לפרטים התורמים לקהילה בעתיד. מיומנויות חברתיות ואף מיומנויות כתיבה ודיבור יכולות להשתפר באמצעות אינטראקציה עם זקנים. גם הזקנים עשויים להרוויח מאינטראקציה עם ילדים- זקנים החיים הרחק ממשפחתם חשים תחושה של תרומה לקהילה באמצעות התנדבות עם ילדים הזקוקים להם. ולבסוף, המפגש הבינאישי בין זקנים וצעירים במידה ונעשה בצורה נכונה ומושכלת יכול לחולל שינוי חיובי בעמדות של צעירים כלפי זקנים (Chase, 2011).

בשל כל הסיבות הללו, גדל העיסוק של הזקנים במערכות החינוך ברחבי העולם במיוחד בשנים האחרונות. גני ילדים, בתי ספר ואף אוניברסיטאות מנסות לגייס זקנים ולהיעזר בהם בתכניות חינוכיות שונות. באופן כללי, הזקנים המתנדבים אינם באים להחליף את המורים או את המחנכים הקבועים אך הם מוסיפים אספקטים שונים להוראה. בין מגוון האפשרויות בהן ניתן להעסיק מתנדבים זקנים במערכות החינוך ניתן למנות: העברת ידע בנושאים מגוונים לילדי גן (למשל הסבר על זקנה ומאפייניה בעזרת הפעלות מיוחדות), עזרה בשיעורים והכוונת בני נוער בעייתיים בבתי הספר (לדוגמא עזרה בשיעורי הבית ומניעת האלימות במסגרת פרויקט "ידיד לחינוך" בישראל), עזרה לסטודנטים באוניברסיטאות בהבנת מושגים הקשורים לעולם הזקנה (לדוגמא פרויקט של אוניברסיטת DUKE האמריקאית בו הזקנים עוזרים לסטודנטים לרפואה להבין את מורכבות מערכת הבריאות או פרויקט של החוג לגרונטולוגיה באוניברסיטת חיפה בו זקנים בבתי אבות מתנדבים להתראיין לקבוצות סטודנטים לתואר שני כחלק מדרישות הלימודים) וכ"ד.

נמנה להלן דוגמאות שונות של פרויקטים מוכרים במערכת החינוך, בארץ ובעולם, של פעילויות ומפגשים אפשריים בין זקנים ותלמידים (ומדובר בדוגמאות בלבד שאינן מתיימרות להקיף את מלוא רוחב יריעת העשייה בתחום):

(1). פרויקט סב גן

פרוייקט הסב-גן הינו פרויקט משותף של היחידה להתנדבות ומחלקת גני הילדים במשרד החינוך אשר מטרתו לשלב גמלאים מתנדבים בפעילות השוטפת של גני הילדים בארץ. המתנדבים מסייעים לגננות בתחזוקה שוטפת של הגנים ובטיפול ילדים הזקוקים ליחס אישי. הגמלאים והגמלאיות משמשים כ"סב" או "סבתא" לילדי הגן. במסגרת התכנית מגיעים לגן גמלאים - מתנדבים (אחד בכל גן) אחת לשבוע, לפרק זמן של כשלוש שעות במהלכן הם משתלבים בחיי הגן ותורמים מכישוריהם וזמנם. נוכחות המתנדבים מרגיעה את האווירה בגן, מפחיתה את האלימות ומזמנת לילדים רבים פינה חמה אצל המתנדב וחוויה של קבלה ואהבה. אחת לחודש מתקיימים מפגשים בהשתתפות מתנדבי "סב גן", הכוללים הרצאות, סדנאות, קונצרטים, הצגות ופעילות חברתית מגוונת. חלק חשוב מהתכנית מוקדש להכשרה של הגמלאים, הכוללת סדנה, אחת לחודש, העוסקת בתכנים מעולמו של הילד בגן הילדים ובמיומנויות הרלוונטיות בעבודה עם ילדים כגון; תקשורת בינאישית, משוב אישי, אומנות על קצה המזלג, שירים וסיפורים לילדים ועוד. המפגשים מועברים על ידי מתנדבים מהקהילה ומונחים על ידי מנחה מקצועי. הגמלאים שמצטרפים לתכנית מגיעים מכל תחומי העיסוק; אנשי חינוך, אנשי צבא, בעלי מקצועות חופשיים, אומנים ועוד. יותר מ-1,000 מתנדבים שייכים לפרוייקט המתבצע בשיתוף משרד הרווחה, היחידה להתנדבות, משרד החינוך, האגף לחינוך קדם יסודי, החברה למתנסי"ם ותנועת המתנדבים של"מ (שרות לאומי למבוגר). יש לציין כי הגננות מקבלות הכנה העוסקת בנושאים של קליטת וליווי מתנדבים. כל גן שמצטרף לתכנית מוביל יחד עם המתנדב פעילות התנדבותית בקהילה. רכזת הפרוייקט במשרד החינוך מציינת כי היעד לטווח הרחוק הוא גמלאי בכל גן בארץ.

(2). פרויקט "זהב בגן הילדים"

תוכנית זו מטרתה יצירת מערך אפשרויות עבור מתנדבים בקהילה על מנת שיוכלו לקחת חלק משמעותי בפעילות בגני הילדים, לשם עידוד הקשר בין מתנדבים גמלאים לילדי הגן וקידום המודעות לאורח חיים של התנדבות בקהילה. מדובר בתוכנית ארצית המזמנת מפגש משמעותי בין מתנדבים בקהילה, ילדי גן, הורים וצוות הגן.

התוכנית צמחה מתוך תפיסה הרואה את מסגרת הגן כחלק אינטגרלי מקהילה רחבה המאפשרת צמיחה ולמידה הדדית. ייחודה של התוכנית בכך שהיא מזמנת תנאים של הצלחה לכל אחד מהשותפים בתהליך. למתנדב התוכנית תורמת לתחושת מיצוי יכולות, מימוש עצמי, תחושת שייכות ואהבה. לילדים התוכנית יוצרת הזדמנות ליצור קשר משמעותי עם דמות סב / סבתא - דמות מבוגרת בעלת ניסיון חיים, אהבה ויכולת הכלה. צוות הגן זוכה בסיוע בהרחבת הפעילות בגן, בהזדמנות להוביל יוזמות, בשיתוף, בתכנון ובעשייה על בסיס נתינה בקהילה. הקהילה זוכה באזרחים צעירים הגדלים בתוך מציאות של תרומה לקהילה. במסגרת התוכנית מגיעים המתנדבים אחת לשבוע לגן לפרק זמן של 2-3 שעות, במהלכן הם משתלבים בחיי הגן ומובילים יוזמה ייחודית שנבחרה בשיתוף הגנת ומבוססת על עולם הידע והפנאי שלהם.

התוכנית מתבצעת בשיתוף משרד החינוך, האגף לחינוך מבוגרים, תנועת המתנדבים של"מ, משרד הרווחה, הרשות המקומית בכל ישוב שבו מופעלת התוכנית, צוות הגן וההורים. את התוכנית, בכל ישוב, מובילים מתנדבים בשיתוף עם בעלי תפקיד העוסקים בנושאי התנדבות ביישוב. מסגרת ההכשרה של המתנדבים מושתתת על כוחות מקומיים ומתקיימת בתוך מרכזים קהילתיים. בנוסף, התוכנית היא גמישה ומותאמת לכל ישוב על פי צרכיו. בבניית התוכנית היישובית נלקחים משתנים כגון: גודל הישוב, היקף פעילות ההתנדבות ביישוב, הגורמים המובילים את נושא ההתנדבות ביישוב, "דגלי" היישוב וכדומה. גנים הפועלים במסגרת תוכנית "זהב בגן", מתגייסים יחד עם ההורים להובלת פעילות התנדבותית בקהילה. צוותי הגנים מקבלים הכשרה מתאימה בנושא.

(3). תוכנית "סב-חבר" Granbuddies- an intergenerational project

תוכנית בין דורית המיושמת בבתי ספר יסודיים בארה"ב ויוצרת אינטראקציה בין ילדי בית ספר יסודי לקשישים בני 65+ במטרה ללמד את הילדים על התפקידים החברתיים במעגל החיים ולפתח גישות חיוביות כלפי זקנה בקרב הדור הצעיר.

התוכנית מבוססת על העובדה כי בחברה המודרנית לרוב יש הפרדה בין דורית וילדים רבים אינם זוכים לנהל מערכת יחסים עקבית עם אנשים זקנים. זקנים לרוב אינם מתגוררים בבית אחד עם נכדיהם וכך הילדים אינם נחשפים לזקנים ואינם זוכים ללמוד מניסיונם. במציאות בה הנסיבות אינן מאפשרות קשרים חברתיים בין זקנים לילדים תוכניות בין דוריות עשויות להוות פתרון. התוכנית נועדה לקרב בין בתי הספר לקהילה ולאפשר לילדים וזקנים ללמוד זה מזה.

התוכנית מיועדת לבתי ספר יסודיים ואמורה להיות מרוכזת על ידי המורה המחנך. תוכנית מעין זו דורשת מחשבה ותכנון מקיף. לא מספיק להביא זקנים וילדים לבלות ביחד, יש צורך להציב יעדים ברורים התואמים לתוכנית הלימודים ולבחור את סוג ואופי הפעילות בהתאם. המורה מכין את הילדים לקראת התוכנית על ידי הכנסת תכנים בנושא זקנה והזדקנות לתוכנית הלימודים. לקראת המפגש בפועל עם הזקנים התלמידים צריכים להבין את היחס בין המושגים "צעיר" ו"זקן", להיות מודעים לגישות שלהם כלפי זקנה, ללמוד על השינויים הפיזיים החלים בזקנה ועוד. בהמשך המורה יוצר קשר עם קהילה של זקנים, לדוגמה בית אבות, מסביר את עקרונות התוכנית (מספר המפגשים, גילאי הילדים, סוג הפעילות וכו') ומציע לזקנים להתנדב. זקנים הבוחרים להתנדב חותמים על טופס הסכמה. יש צורך גם בהסכמה בכתב של הנהלת בית הספר והורי התלמידים.

דוגמא לתוכנית מעין זו נערכה ב- 2002 באוהיו בארה"ב. בתוכנית השתתפו דיירים של קהילת גמלאים ותלמידי כיתה א' מביה"ס מקומי. התוכנית רוכזה על ידי מחנכי כיתות א' ונועדה לשפר את מיומנויות הכתיבה והמיומנויות החברתיות של הילדים באמצעות אינטראקציה לימודית עם קשישים. במהלך פגישה של חוג המחשבים של קהילת הגמלאים הציג אחד המורים את התוכנית וביקש מתנדבים. במשך חודשיים נערכו פגישות זו שבועיות בין הילדים לזקנים, כל ילד צוות ל"חבר זקן". פעמיים הזקנים המתנדבים הגיעו לביה"ס ופעמיים הילדים נסעו לבית האבות. בשני המקרים נערך סיור לקבוצה המתארכת. הפגישות כללו הן פעילות מובנית והן "זמן חופשי" לאינטראקציה. במרבית המקרים הילדים שמרו על קשר עם הזקנים שהכירו גם בין הפגישות באמצעות דואר אלקטרוני. בפגישה הראשונה הילדים ראינו את הזקנים לגבי חייהם על פי רשימת שאלות שהוכנה מבעוד מועד. הזקנים ענו לשאלות וסייעו לילדים לכתוב את תשובותיהם. בין הפגישות הילדים עבדו על כתיבת סיפור החיים של חבריהם הזקנים ובפגישה האחרונה הסיפורים אוגדו לספר שנמסר למתנה לדיירי בית האבות. בנוסף לכתיבת הספר, הפגישות כללו הפעלות שנועדו לגרום לילדים להבין את תהליך ההזדקנות ואת השינויים הפיזיים שעובר הגוף בזקנה. לדוגמא הילדים ניסו לעלות ולרדת מדרגות כאשר ברכיהם חבושות בתחבושות אלסטיות על מנת לדמות את התחושה של מפרקים נוקשים או הילדים לבשו משקפיים שמדמות ראית צבעים לקויה וכדומה. אמצעים אלו סייעו לילדים להבין טוב יותר את הקשיים שזקנים עלולים לחוות על מנת לעודד התחשבות ותובנות מעשיות לגבי זקנה. בתום הפרויקט הילדים מילאו שאלון בנושא דעותיהם והשקפותיהם לגבי זקנה והזקנים שהתנדבו בפרויקט מילאו שאלון לגבי שביעות רצונם מההשתתפות בתוכנית הבין דורית. ניתן לסכם ולומר כי גם הילדים וגם הזקנים הביעו את שביעות רצונם מההשתתפות בפרויקט ורבים אף שמרו על קשר לאחר מכן.

(4). "ידיד לחינוך"

"ידיד לחינוך" הנו מפעל התנדבות ייחודי בישראל הפונה לגמלאים לסייע במערכת החינוך. הפרויקט מיועד לסייע בשיפור הישגים לימודיים, בשיפור האקלים הבית ספרי ומניעת אלימות בבתי הספר. כל זאת באמצעות גיוס אוכלוסיית הפורשים ממעגל העבודה, אוכלוסייה שהיא בעלת כישורים רבים ומגוונים וניסיון חיים עשיר, והכשרתם למשימות החדשות.

ידוע כי צוותי המורים במערכת החינוך עמוסים לעייפה ומלמדים בכיתות גדולות. חלק מהתלמידים זקוקים ליחס אישי, שאין באפשרות המורה, מפאת העומס המוטל עליו, להעניק לו. בנוסף על כך, יש צורך לסייע לצוותים החינוכיים במיתון תופעות של אלימות בבתי הספר. מתנדבי הפרויקט מסייעים בשתי המשימות החשובות האלה. שילוב אנשים מנוסים אלה בבית הספר תורם לתלמידים, למורים, להורים ולמנהלי בתי הספר, אך גם ולא פחות חשוב, לציבור המתנדבים, אשר משקיע את זמנו ונהנה בתמורה מתחושת סיפוק, עשייה משמעותית, נחיצות והכרת תודה. המסגרת הקבוצתית והאיכותית הפועלת בכל יישוב וברמה הארצית מהווה נדבך חשוב בפרויקט.

"ידיד לחינוך" פועל ברחבי הארץ בעזרת נבחרת רכזי יישובים. בכל יישוב ישנו מתנדב המרכז את הפעילות, מכשיר, מדריך ומלווה את המתנדבים ואת בתי הספר ומרכזי הלמידה הקולטים את המתנדבים לפעילות. שלבי הפעילות של כל מתנדב כוללים: יצירת קשר ופגישה אישית עם הרכז ביישוב, השתתפות בהכשרה קבוצתית (4 מפגשים), שיבוץ ומפגש עם צוות בית הספר, בניית תוכנית עבודה אישית מול צוות בית הספר, תחילת ההתנדבות תוך ליווי צמוד, השתתפות במפגשי משותף והעשרה חודשיים וכן השתתפות בכנסים.

אוכלוסיית הזקנים מתאימה במיוחד לתוכנית מעין זו שכן לחלק ניכר מהם יש זמן פנוי, ניסיון חיים עשיר, ידע מקצועי רב במגוון תחומים ונכונות לתרום מעצמם לזולת. בנוסף, קשישים אינם מזוהים עם הממסד בעיני הילד ואינם שופטים, בוחנים או נותנים ציונים. הקשישים המתנדבים יכולים ומוכנים להאזין לצרכים ולמצוקות ומנסים לפתח קשר אישי עם מי שזקוק ורוצה בכך. גם הקשישים מרוויחים מההתנדבות, ברמה האישית הקשישים מקבלים סיפוק ואתגר. התנדבות עם ילדים מהווה עבורם עיסוק משמעותי אחרי הפרישה ונותנת תחושה טובה של תרומה,

השפעה ועזרה לזולת. ברמת החברה, הקשישים המתנדבים מרוויחים השתייכות לקבוצה והרחבת מעגל ההיכרויות. הם משתתפים בפעילויות חברתיות ומשפרים את הדימוי שלהם בעיני אחרים.

מפתחי הפרויקט מדגישים כי ההתנדבות אינה מובנת מאליה, הנתינה היא בחירה אישית מבורכת וזמנו של המתנדב אינו הפקר. כל מתנדב תורם על פי כישוריו והוא לא בא להחליף את המורה או לשחררו מאחריות, אלא לסייע לציודו. המתנדבים המצטרפים לפרויקט מקבלים הדרכה בסיסית בתחילת ההתנדבות ומובטח להם שיתוף פעולה מלא וחניכה מקצועית מהנהלת ביה"ס. כמו כן, כל מתנדב זוכה לליווי רצוף של הרכז במהלך הפרויקט וכן למפגשי העשרה מקצועיים וחברתיים עם מתנדבים עמיתים.

המתנדבים עוסקים במגוון רחב של פעילות בין כותלי בית הספר. החל מעצם הנוכחות הפיזית שלהם בשטח ביה"ס, סיוע פרטני וקבוצתי בלימודים וכלה בפרויקטים מיוחדים ביוזמה משותפת עם הנהלת ביה"ס (גינת ביה"ס, ספרייה, מיצב אומנות, צילום). בנוסף, המתנדבים מסייעים באיתור מוקדים של מתחים וגילויי ריב בהפסקות ובחצרות, איתור ילדים המסתובבים מחוץ לכיתות בזמן השעורים, שיחות עם תלמידים שהוצאו או יצאו מהכיתה, הפעלת תלמידים בהפסקות ועוד.

(5). פרויקט "שי לחינוך"

"שי לחינוך" הוא שם של תוכנית חינוכית חדשה של תנועת של"ם (שירות לאומי למבוגר). גמלאים בעלי רקע בחינוך מגויסים לסייע לתלמידי בתי"ס יסודיים. במסגרת התוכנית מגייסים לעזרת בת-הספר היסודיים גמלאים אשר בעיות החינוך קרובות לליבם והם מגלים אכפתיות ומעורבות בכל מה שקשור להקניית ערכים ומניעת אלימות. בין המתנדבים רופאים, מנהלי בתי"ס לשעבר, מורים, מהנדסים וגם עקרות בית.

התוכנית מופעלת במספר מצומצם של בתי-ספר ברחבי הארץ. המתנדבים משולבים בעבודה החינוכית בבתי הספר כחלק בלתי נפרד מן הצוות הקבוע ועובדים יחד עם המחנכות והיועצות, כאשר הן צרכי בית-הספר והן צרכי התלמיד האינדיבידואלי הם במוקד העשייה. חשוב לציין שהמתנדבים לא באים "להחליף" את המורים בכיתה ולא יעסקו רק במתן עזרה בתחום הלימודי. חלק חשוב מתפקידם יתמקד במתן חום ואוזן קשבת לתלמיד, בהקניית כלים להרחבת אופקים וביחזוק הביטחון העצמי.

יש לציין שלא רק התלמיד עומד במרכז התוכנית, אלא גם הגמלאי המתנדב זוכה למקום של כבוד בביה"ס ונחשב כחבר מן המניין בצוות החינוכי. מסגרת ההתנדבות מהווה עבור הגמלאי גם מסגרת חברתית תומכת הכוללת מפגשים לגיבוש והיזון חוזר, סיורים לימודיים וימי השתלמות. כמו כן עומדים לרשות המתנדבים בכל עת "תנועת של"ם" ומנחה והאגף לחינוך מבוגרים, במתן עצה לפי הצורך.

(6). שילוב מתנדבים זקנים בהוראת סטודנטים לרפואה בהשכלה הגבוהה

בית הספר לרפואה של אוניברסיטת Duke האמריקאית מפעיל תכנית המשלבת מתנדבים זקנים בהוראה של הסטודנטים לרפואה. באוניברסיטה זו ניתן דגש על נושאים הקשורים לגריאטריה וגרונטולוגיה בתכנית הלימודים. דגש זה מיושם באמצעות קורסים בנושא ותכנית בשם SMP (Senior mentor program) בעזרתה נפגשים תלמידי שנה שנייה ללימודיהם עם קשיש מתנדב מהקהילה (Heflin, 2006).

המתנדבים לתכנית הם זקנים ממרכזי יום או מתוך קהילות שונות אשר מקבלים הזמנה בדואר. כאשר המתנדבים מסכימים לקחת חלק בפרויקט זה, הם מוזמנים ליום עיון ושם מקבלים הסבר על מהות התכנית, מהלכה ופרטים אודות המפגש עם הסטודנט. לאחר יום העיון הקשישים יחד עם הסטודנט מתבקשים לבחור מקום מפגש מחוץ לקמפוס. הסטודנט ומשתתף תכנית ה-SMP נפגשים לכ-3-4 שעות במהלכם הסטודנט מתבקש לברר אודות מאפייניו הייחודיים של הקשיש. הסטודנט מראיין את הקשיש אודות ההיסטוריה הרפואית ומפגשיו עם מערכת הבריאות.

בסיום הראיון הסטודנטים חוזרים לקמפוס ונפגשים בקבוצות קטנות של 8 עד 10 משתתפים. במפגש הקבוצתי הם מציגים תכנים אותם העלו הקשישים בראיונות האישיים, מנסים לחשוב על פתרונות ייחודים לאוכלוסייה זו ודנים על היחס לקשישים במערכת הבריאות לאור הנושאים שעלו במפגשים.

להערכת הסטודנטים תכנית ה-SMP הינה תכנית יעילה שעוזרת להם להיחשף ולהבין טוב יותר את אוכלוסיית הקשישים. אחד הסטודנטים המשתתפים בתכנית אף ציין: "מפגש מסוג זה הינו חוויה חיובית ומרחיבת אופקים המאפשרת לראות זקנה באור שונה מהנלמד בתכנית לימודים, שם בעיקר מדובר בפתולוגיה ומחלות בזקנה". מתנדבי התכנית מציינים שהיא מאפשרת להם אינטראקציה מיוחדת עם הסטודנטים והם מעוניינים להמשיך את המפגשים על מנת לתרום יותר להצלחת מטרות התכנית. באופן כללי, תכנית ה-SMP מספקת לסטודנטים כלים המאפשרים להם להבין טוב יותר את הקשישים, מאפייני בריאותם וממקדת אותם בהבנת תכנים גריאטריים במהלך לימודיהם. בנוסף, התכנית מאפשרת שיתוף פעולה בין קשישי הקהילה המקומית לאוניברסיטה ופותחת פתח לתכניות דומות בעתיד (Heflin, 2006).

בין מגבלות התכנית ניתן לציין את אורכה הקצר של האינטראקציה בין מתנדבי ה-SMP לסטודנט-מדובר במפגש בודד בן 3-4 שעות. מפגש קצר מעין זה מאפשר לסטודנטים רק הצצה לעולם הגריאטרי ולדעת מתכנני התכנית יש צורך להרחיבו למספר מפגשים גדול יותר ולשלב תכנים נוספים בתוך המפגשים. כמו כן, ניתן לשפר את שונות המשתתפים בתכנית על ידי גיוס מתנדבים מקהילות אתניות שונות כמו הקהילה האפרו-אמריקנית והספרדית. חשיפת הסטודנטים למתנדבים מקהילות אלו עלולה לשפר את הבנתם של מערכת הבריאות ומורכבותה בדגש על שונות סוציו-דמוגרפית של קהילות שונות (Heflin, 2006).

(7). הפרויקט הבין דורי / "מזקנים אתבונן" - משרד החינוך

התוכנית יוצרת מפגש בין הדור הצעיר לזקנים במסגרת בתי הספר היסודיים בארץ. במסגרת התוכנית נפגשים סבים וסבתות עם נכדים ונכדות ובאמצעות כלים טכנולוגיים יוצרים חיבור בין עבר הווה ועתיד. במהלך התכנית נפגשים התלמידים עם זקנים, ומלמדים אותם, בשלב הראשון מיומנויות תקשוב בסיסיות, שימוש בדואר אלקטרוני וגלישה באינטרנט. בשלב השני נבנית תכנית לתיעוד זיכרונותיהם של המבוגרים, תוך למידה ושימור המורשת התרבותית, היישובית, והלאומית של ישראל. הסבים והסבתות מספרים לתלמידים את סיפור חייהם, וביחד הילדים והסבים עושים עבודת השורשים, מעלים את הסיפור על המחשב ויוצרים מצגת עם הסיפור. ניצול שליטת התלמידים במיומנויות המחשוב והאינטרנט ועבודה שיתופית עם בני הדור השלישי, מסייעת בקירוב לבבות ובישור ידע ההולך ונעלם. במפגשים ההדדיים תורם כל צד מיתרונותיו לחיזוק הקשר הבין-דורי. למידה הדדית וחוויות משותפות תורמים להבנה טובה יותר של בן הדור האחר ובכך תורמים ליצירת מערכת שורשית וערכית בחברה.

התוכנית נועדה לעודד יצירת קשר בין דורי, לצמצם את פער הדורות ולשפר את האקלים הבית-ספרי. התוכנית כוללת בין 14 ל 28 מפגשים של שעה וחצי פעם בשבוע. הפגישות מתקיימות בביה"ס במעבדת המחשבים במהלך יום הלימודים או לאחריו. הפעילות מלווה בהנחיה צמודה של מורה-רכז ובליווי יועצת ביה"ס. ההנחיה היא אישית, תלמיד וזקן מול מחשב. התלמידים מתנדבים לפעילות ועוברים מיון התאמה ע"י מוריהם. ההשתתפות בתוכנית באישור ההורים.

בסמוך לאחר ביצוע סקר זה פורסם כי משרד החינוך בשיתוף עם המשרד לאזרחים ותיקים ובית התפוצות השיקו תוכנית חדשה בתחום ה"קשר הבין דורי", אשר כונתה "מזקנים אתבונן". במסגרת תוכנית חדשה זו, בית התפוצות משמש כ"בית תיעוד" שבמסגרתו מתקיימות סדנאות משותפות לזקנים ולילדים. סיפורי הזקנים, המתועדים על ידי הילדים, ומעלים את סיפורי הקהילות בארץ ובעולם, ישמשו את בית התפוצות להפוך להיות ל"מוזיאון העם היהודי" אשר ישמר ויתעד את ההיסטוריה האנושית שלו דרך שיתוף הפעולה בין הילדים והזקנים.

8. פרויקט "מחויבות אישית" ושילוב זקנים במסגרתו

פרויקט "המחויבות האישית" הינו פרויקט שקיים במערכת החינוך הישראלית ומאפשר לתלמידי בתי הספר לבחור במסלול בו הם נדרשים לעזור לקשיש לבנות את אילן יוחסין שלו או לרשום את סיפור חייו. כל שנה משרד החינוך הישראלי מספק הנחיות חדשות אודות הפרויקט והמשתתפים בו. בכל שנה קיימת תכנית ברורה הכוללת הכנה למפגש עם הקשישים, הנחיות למפגשים עצמם ומעין סדנת סיכום. במפגשי ההכנה התלמידים המשתתפים בפרויקט נפגשים בקבוצות קטנות ודנים בנושאים הקשורים לזיקנה והזדקנות. במהלך התכנית התלמידים נפגשים עם הקשישים למשך 2-3 שעות בשבוע, בהיקף של 60 שעות בשנה. התלמידים המתנדבים מתבקשים ליצור קשר עם הקשישים, לשמש להם אוזן קשבת, לצפות עמם בטלוויזיה, לקרוא או להקריא להם ספרים ועיתונים או להתייחס לתחביביהם וכישוריהם המיוחדים של הקשישים, וכן לעזור לתעד את זיכרון העבר על ידי צפייה משותפת באלבום, סרט על המשפחה וכ"ד. בסיום התכנית תלמידים נפגשים למפגש סיכום בו הם משתפים חוויות אישיות, מציעים הצעות להמשך הפעילות ומסכמים את פעילותם על ידי מצגת או הצגה קצרה. במסגרת זו יש מקום גם ליצירתיות וחדשנות. כך לדוגמא, בתיכון "אורה מודיעים" נעשה שיתוף פעולה מקורי שבה תלמידי בית הספר עוברים קורס בעיתונות ומשתלבים במערכת עיתונות קהילתית של זקנים בעיר רמת גן, במסגרת הוצאה לאור של עיתון העוסק בענייני אזרחים ותיקים.

סיכום ביניים

הפרויקטים המתוארים לעיל הם רק דוגמאות לפרויקטים רבים נוספים שפועלים בארץ ובעולם. הם רק מחזקים את הטענה הבסיסית לפיה בעידן של הזדקנות, יש ראיות לכך שמעורבות של זקנים במערכת החינוך, בדפוסי מגוונים ושונים של פעילויות התנדבותיות, יכולה להיות בעלת משמעות חשובה הן לזקנים עצמם, הן לתלמידים, והן לחברה בכללותה. כפי שניתן היה לראות לעיל, ישנם עדויות שבמיוחד בשנתיים האחרונות ישנם התפתחויות חדשנות ויזמויות מגוונות בתחום זה. הדבר נובע מכך שבשנים האחרונות ישנה פעילות יזומה וברוכה של המשרד לאזרחים ותיקים, בשיתוף עם משרד החינוך, לעודד פעילויות שכאלה. יחד עם זאת, עד היום לא אין כמעט תיעוד מפורט או הערכה מחקרית על פעילות זו. אין כמעט מידע אמפירי אודות פרויקטים עלה: היקף פעילותם, תוכנם, הרציונל החינוכי שלהם, מידת הצלחתם וכיו"ב. אין גם מדידה שיטתית של היקף הפעילות והמשתתפים התורמים להצלחתה או כישלונה. על רקע תמונה כללית זו, הצורך בלהכיר ולשרטט את תמונת המציאות הקיימת בישראל, הינו בעל חשיבות רבה על מנת להעריך את הקיים ולתכנן את העתיד.

המחקר

כללי

- מטרת הסקר היתה אם כך לענות על שלושת שאלות שהוצגו בהקדמה, והן:
1. מה היקף / מידת המעורבות של זקנים בפעילויות של בתי הספר בישראל?
 2. מה תוכן הפעילויות של הזקנים בבתי הספר בישראל?
 3. אילו המלצות ניתן ליתן ביחס לעתיד פעילות הזקנים בבתי הספר בישראל על רקע הידע הקיים בתחום ועל רקע התשובות לשתי השאלות הראשונות?

השיטה וההליך

שיטת המחקר שאומצה לצורך מחקר זה היתה שיטה כמותנית המבוססת על סקר. המחקר היה אמור להתבצע באמצעות סקר טלפוני של מדגם מייצג של כלל בתי הספר בישראל. בפועל, לאחר כחודש ימים בהם נעשה ניסיון לבצע את הסקר הטלפוני באמצעות עוזרי מחקר אשר טילפנו לבתי הספר השונים, התגלה כי בפועל זה כמעט בלתי אפשרי: לא היתה כל גישה טלפונית ישירה למנהלי בתי הספר, וגם אחרי ניסיונות חוזרים ונשנים לגרום לעריכתו של הסקר בתיאום עם המזכירות של בתי הספר, לאחר עשרות שעות הצלחנו לקיים רק ראיונות טלפוניים בודדים. נציין שבמסגרת זו נעשה גם ניסיון לעשות שימוש בפקס' ובדואר - במסגרת זו השאלון נשלח בפקס או בדואר, על פי בקשת המזכירות, לבית הספר. גם שיטה זו נכשלה, לאחר שבפועל, רק שאלונים בודדים הוחזרו לחוקרים לאחר שנשלחו (ואף וידאנו שהתקבלו) בבתי הספר. להשלמת התמונה יצויין כי בשלב מסויים נעשה ניסיון לבצע את המחקר באמצעות משלוח עוזרי מחקר פיזית לבתי הספר. באופן מצער, גם כאן, לא הצליחה שיטה זו לגרום למילוי יותר ממספר בודד של שאלונים.

על רקע כישלונות חוזרים ונשנים אלה (אשר נובעים, ייתכן, מחוסר ניסיון קודם של החוקרים או העדר הקשרים האישיים שלהם עם אנשים במערכת החינוך), אומצה שיטת המחקר שלא הצריכה את שיתוף הפעולה האקטיבי של בתי הספר, אלא ניתחה את המציאות דרך "חלון הראווה האינטרנטי" של בתי הספר: אתרי האינטרנט של בתי הספר. למרבית בתי הספר בישראל (בעיקר במגזר היהודי - ועל כך בהמשך), אתרי אינטרנט מפותחים, המשמשים הן את התלמידים, הן את המורים וההורים, והן את הקהילה. באתרים אלה ישנם פרסומים וסקירות אודות הפעילות החברתית של בתי הספר, ומהם ניתן ללמוד לרב על דפוסי הפעילות החברתית-חינוכית של בתי הספר. מכלול המידע הנסקר במחקר זה נשאב אם כך מתוך אתרי האינטרנט הבית-ספריים כמפורט להלן.

המדגם

משרד החינוך כולל באתרי האינטרנט שלו מידע מקיף ושלם אודות כלל בתי הספר בישראל לפי חלוקה של מגזרים, מחוזות גיאוגרפיים, מגזרי הפיקוח, וסוגי החינוך. ע"פ נתוני משרד החינוך, בשנת תש"ע היו 4,210 מוסדות חינוך במדינת ישראל. לצורך סקר זה עוצבה שיטת דגימת שכבות, אשר ניסתה להביא לייצוגיות של כלל "סוגי" בתי הספר בישראל בהתאם לסוגים השונים של מוסדות חינוך. לאור זאת המדגם כלל את החלוקה הבאה:

מחוז ירושלים: יסודי- 28; חטיבת ביניים- 11; חטיבה עליונה- 14; **מחוז צפון:** יסודי- 37; חטיבת ביניים- 14; חטיבה עליונה- 18; **מחוז חיפה:** יסודי- 18; חטיבת ביניים- 7; חטיבה עליונה- 9; **מחוז מרכז:** יסודי- 36; חטיבת ביניים- 13; חטיבה עליונה- 17; **מחוז תל-אביב:** יסודי- 28; חטיבת ביניים- 10; חטיבה עליונה- 13; **מחוז דרום:** יסודי- 20; חטיבת ביניים- 8; חטיבה עליונה- 10; **סה"כ בתי הספר שנסקרו באינטרנט:** 311. כפי שניתן לראות, המדגם ניסה לשקף בתי ספר בכל המחוזות, בכל שלבי החינוך השונים, ובתוך כך גם לכלול בסקר בתי ספר בסוגי יישובים שונים (ערים גדולות (מעל 200,000 תושבים; ערים אחרות, מועצות מקומיות, ומועצות אזוריות). יחד עם זאת, לאור מגבלותיו (המפורטות בהמשך), הוא איננו מהווה מדגם מייצג של כלל מערכת החינוך בישראל.

כלי המחקר

הואיל ומלכתחילה עוצב המחקר כסקר טלפוני, דווקא מתוך מודעות לקושי לגייס מנהלי בתי ספר לשתף פעולה, ולחץ הזמנים בהם הם מצויים, עוצב לצורך סקר זה כלי מחקר קצר ותמציתי ביותר, וזאת בעצה של המדען הראשי במשרד החינוך. הרציונל היה שניתן יהיה להשלים אותו טלפונית בפחות מ-10 דקות. בסך הכל, הכלי כלל 12 שאלות, ששבע מתוכן נוגעות לנתוני רקע כלליים אודות בית הספר, וחמש נוגעות לפעילות עם הזקנים. שאלות אלה חולקו לשאלות סגורות (האם יש פעילויות: כן או לא), ויתרתן שאלות פתוחות (לתאר דוגמא של הפעילות). בעקבות ה"המרה" של המחקר למבוסס אינטרנט, הותאמו השאלות למידת היכולת לשאוב את המידע מתוך אתרי האינטרנט, אך הבסיס הקצר והתיאורי של הכלי המקורי נשאר בעינו וכלל: חלק ראשון שכלל איסוף נתוני רקע אודות בית הספר; חלק שני שכלל איסוף נתונים אודות: קיומן של פעילויות בית ספריות המשלבות זקנים; אופי הפעילויות הבית ספריות המשלבות זקנים. בהקשר זה נעשתה אבחנה בין 3 סוגים קונצפטואליים שונים של פעילויות עם זקנים: האחת, שבה הילדים היו "חזקים" והזקנים "חלשים"; השנייה, שבה הזקנים היו "חזקים" ואילו הילדים היו "חלשים"; והאחרונה, שבה שני הצדדים היו "שווים" ביכולותיהם בהקשר של הפעילות הרלבנטית. דיון והסבר מפורט אודות טיפולוגיה זו ניתן בפרק הממצאים בהמשך.

יצוין כי גיבוש כלי המחקר המקורי (שהיה מבוסס על סקר טלפוני) נעשה בעצה אחת עם המדען הראשי של משרד החינוך והתרבות, אשר אף נתן את אישורו לביצוע המחקר בפועל לאחר בדיקת עמידתו בכללי האתיקה המחקריים המקובלים. כמו כן יצוין כי המחקר לא הגביל מראש את המושג "זקנים" לגילאים כרונולוגיים סגורים (כגון גיל 67 דווקא), אלא כל פעילות שבתי הספר הגדירו אותה ככזו או שהגדירו את אוכלוסיית היעד שלה ככזו, נכנסה למחקר (וגם אם בפועל חלק מהמשתתפים לא ענו על ההגדרה החוקית הפורמלית של גיל 67 לגברים או 62 לנשים, הם נכנסו לסקר).

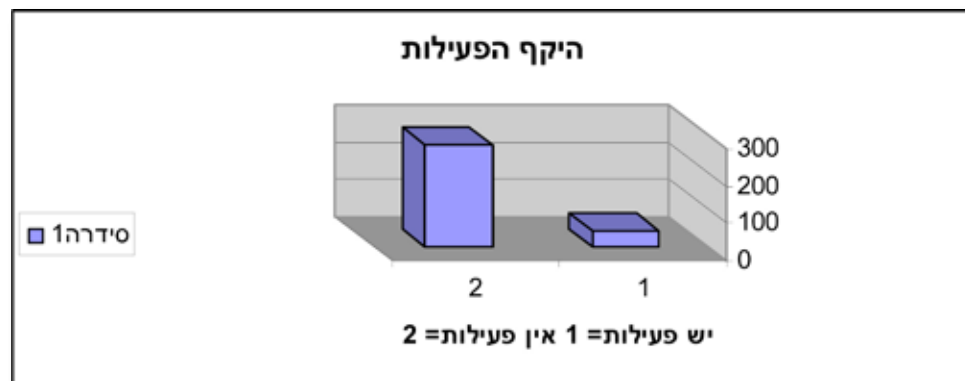
מגבלות הסקר

מעצם טבעו, סקר המבוסס על אתרי האינטרנט של בתי הספר השונים, סובל ממספר מוגבלויות משמעותיות. ראשית, ישנם מגזרים שלמים שאינם עושים כלל שימוש בממשק זה או עושים בו שימוש מוגבל ביותר. לדוגמא, בתי הספר הערביים, או בתי הספר של המגזר החרדי או אפילו הממלכתי דתי, עושים בו שימוש מועט ביותר בהשוואה למגזר היהודי הלא-דתי. שנית, אתרי האינטרנט לא תמיד מעודכנים ועדכניים, ולא תמיד נותנים תמונה מלאה ושלמה של מכלול הפעילויות המתרחשות בין כתלי בתי הספר. ייתכן לפיכך, שבתי ספר שבפועל מעורבים בפעילות עם זקנים אך לא דיווחו זאת באתר האינטרנט, ולפיכך נסקרו כאילו אין בהם פעילות שכזו. יתרה מכך, האתרים הללו הם דינמיים ומשתנים ומתעדכנים כל עת. לפיכך, עדויות מסוימות שנאספו בעת עריכת המחקר (סוף שנת 2010 ותחילת 2011) ייתכן שכבר לא קיימות כיום, בעוד שפעילויות אחרות שלא היו באותה עת כן מופיעות כיום. לבסוף, עיון באתרי האינטרנט עצמו אינו מאפשר להעריך את מידת ההצלחה בפועל של הפעילות ו/או את הערכת המשתתפים בפעילות עצמה בכל הנוגע ליתרונותיה או חסרונותיה, או עד כמה היא הצליחה למלא אחר הציפיות של מארגניה. לפיכך, יש להיות זהירים בכל הנוגע למידת ההסקה ממצאי סקר זה אודות כלל מערכת החינוך בתחום זה, שכן איננו מייצג את כלל מערכת החינוך בישראל.

הממצאים

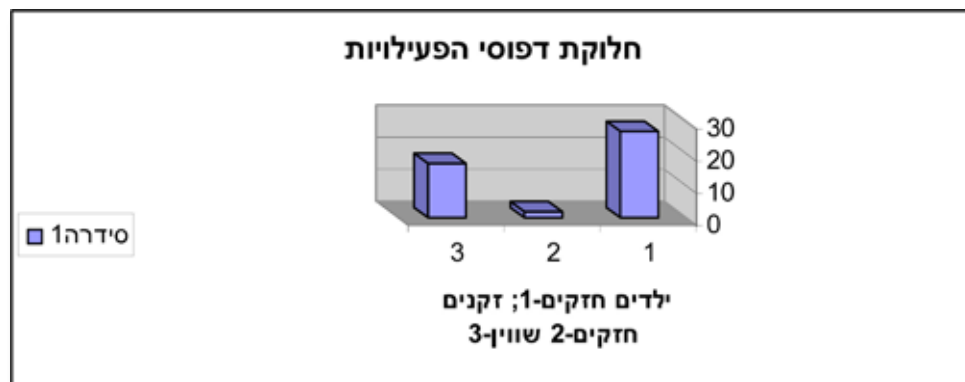
הממצאים יוצגו בהתאם לשאלות המחקר. ראשית, לשאלת היקף הפעילויות בית ספריות עם אוכלוסיית הזקנים. ממצאי הסקר העלו שרק ב- 44 בתי ספר מתוך 311 שנסקרו היתה עדות לפעילות בית ספרית עם זקנים. במילים אחרות, מעל 85% מבתי הספר לא דיווחו או לא סיפרו על גבי אתר האינטרנט שלהם על שום פעילות חברתית, חינוכית או אחרת עם זקנים.

תרשים 1: היקף הפעילות עם זקנים

בכל הנוגע לחלוקת דפוסי הפעילות לפי יחסי הכוחות בין התלמידים ובין הזקנים, עלתה התמונה הבאה:

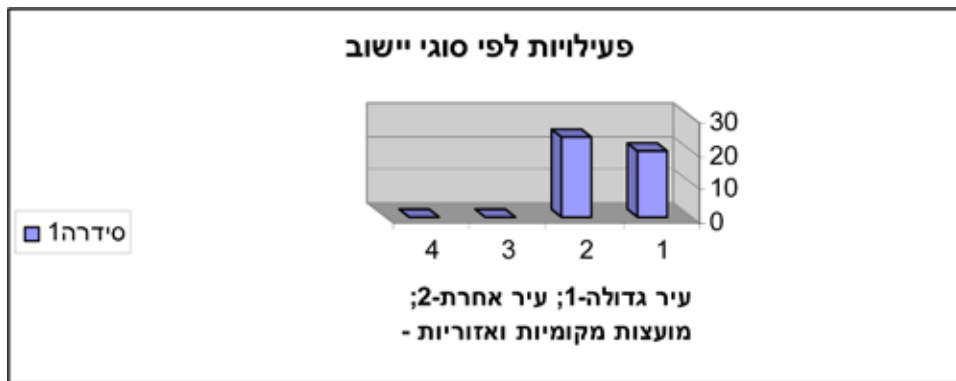
תרשים 2: חלוקת דפוסי הפעילויות

כפי שניתן לראות מתרשים 2, עיקר דפוסי הפעילות הן כאלה שיחסי הכוחות מעוצבים באופן שהילדים הם החזקים (27 פעילויות), מיעוט הפעילויות הן כאלה שהזקנים הם החזקים (2 בלבד), והיתרה הן פעילויות בהן הצדדים שווים (17 פעילויות) (סה"כ הפעילויות גבוה מ- 44 מכיון שבחלק מבתי הספר היתה יותר מפעילות אחת).

בכל הנוגע למאפיינים של בתי הספר שבהם אתרי האינטרנט דיווח על פעילות, ממצאי הסקר הצביעו על התמונה הבאה:

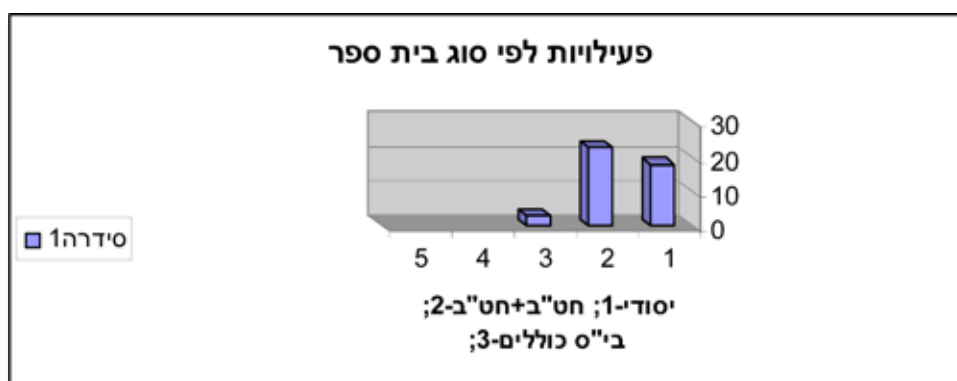
תרשים 3: פעילויות עם זקנים לפי סוג היישוב

כעולה מתרשים 3, מרבית בתי הספר שדיווחו על פעילויות עם זקנים היו דווקא בתי ספר במגזר העירוני, בעוד שבמוסדות החינוך של המועצות המקומיות והאזוריות, לא היו כלל דיווחים בבתי הספר שנסקרו על פעילויות עם זקנים.

לבסוף, נעשה חלוקה של הפעילויות לפי סוגי בתי הספר השונים: בתי ספר יסודיים (כיתות א'-ו'); בתי ספר שכללו חטיבות ביניים וחטיבות עליונות (ז'-יב'), ובתי ספר "כולליים" (שכללו את כל חטיבות הלימוד).

תרשים 4: כמות הפעילויות לפי סוגי בתי הספר השונים

יצוין כי בשל מגבלת המחקר, אשר היה מבוסס על סקר של אתרי אינטרנט, היה בלתי אפשרי להשוות בין בתי הספר בכל הנוגע למגזרים לא-יהודיים והמגזרים הדתיים (הן העצמאיים והן הממלכתיים-דתיים) וזאת בשל היקף השימוש המוגבל של אתרי אינטרנט במגזרים אלה.

בשלב זה נסביר ונתאר באמצעות דוגמאות את הטיפולוגיה שביצענו במחקר זה ביחס לדפוסים השונים של הפעילויות החינוכיות. כפי שתואר בפרק שהציג את המחקר, הסקר חילק את הפעילויות בין התלמידים ובין הזקנים על בסיס שלוש קטגוריות שונות, שהשוני שלהם הוא ביחסי הכוחות בין התלמידים ובין הזקנים. פעילויות שבהן מוקד הידע היה בידי התלמידים, ואילו הזקנים היו נעדרי ידע או תלויים ב"עזרה" של הילדים, הדפוס הוגדר כ"ילדים חזקים זקנים חלשים". הדוגמא הקלסית לדפוס פעילות שכזה הוא התנדבות של תלמידים "ללמד" זקנים לגלוש באינטרנט. בפעילות זו הזקנים הם כמעט "חסרי ישע": הם אינם מכירים את המחשב, הם מפחדים ממנו, הם לא מבינים אותו. לפיכך, הילדים "מלמדים" את הזקנים איך להשתמש מתוך נקודת עמידה של כוח, ידע, והבנה.

הדפוס השני הוא הדפוס ההפוך: זקנים חזקים ילדים חלשים. במקרה זה, דווקא הילדים הם בעמדת החולשה או הכפיפות לזקנים, כאשר הזקנים הם בעלי הידע, הכוח והשליטה על הילדים. דוגמא קלסית בהקשר זה הם מתנדבים זקנים למשמרות הבטיחות של בתי הספר: הזקנים עומדים בצמתים מסוכנים, מסייעים לילדים לחצות את הכביש הסואן. הזקנים הם אם כך האחראיים, בעלי הידע והכישורים להבטיח את חציית הכביש בביטחה, בעוד שהילדים הם עדיין משוללי כישורי מספיק טובים להבטיח את ביטחונם העצמי בחציית הכביש, ו"מכפיפים" עצמם לשליטת המתנדבים הזקנים לצורך החצייה הבטוחה.

הדפוס השלישי הוא דפוס שוויוני, שבו שני הצדדים מעורבים בפעילות שאין לאף אחד מהם יתרון א-פריורי על השני. לדוגמא, מקהלה רב-דורית, שבה שרים גם ילדים וגם זקנים בצוותא, כאשר המנצח או האחראי על המקהלה הוא בכלל איש מקצוע בשכר, מציב את הילדים והזקנים בשורה אחת ושוויונית: שניהם צריכים לשיר, ולקולות של שני הצדדים מעמד שווה בתוך מכלול הקולות של המקהלה. יחד עם זאת, עצם הפעילות המשותפת יוצרת מגע אנושי, ומחייבת שיתוף פעולה הרמוני.

כמובן שבמציאות לא תמיד קל ופשוט לנתח את הפעילויות השונות על פי הרצף שתואר לעיל. כפי שנדגים בהמשך, הפעילויות לעתים משלבות היבטים שונים ומגוונים, המצביעים על מגמות לעיתים סותרות. יחד עם זאת, בסופו של יום, ניתן היה ברוב המכריע של המקרים, להצביע על "מגמה" ברורה של הפעילות לאחת משלושת המגמות העקרוניות שתוארו לעיל.

נדגים להלן במספר דוגמאות, פעילויות שנסקרו באתרי האינטרנט של בתי הספר, את תוכנם, וכיצד "קטלגנו" אותם:

א. דוגמא פשוטה לפרויקטים בהם התלמידים הם ה"חזקים" ואילו הזקנים הם ה"חלשים":
לאור אמות המידה שתארנו לעיל, ניתן להמחיש בקלות כיצד שיטוט באתר האינטרנט של תיכון הדרים ברמת השרון¹ בדף המתאר את פעילות המחויבות האישית והמעורבות בקהילה של התלמידים, מתוארים הפרויקטים השונים בהם יכולים התלמידים לבחור. בדף רשימה ארוכה של מקומות פעילות מגוונים, ובין היתר, מופיע המידע הבא בכל הנוגע לפעילות מחויבות אישית עם "קשישים":

קשישים		
הערות	מהות הפעילות	הארגון/מקום ההשמה
יום ושעה לפי בחירת התלמיד בתאום. הקשישים אינם סיעודיים . קימת הסעה למקום, חזרה עצמאית נדרשות רק 45 שעות התנדבות.	עזרה לצוות המוסד בהפעלת מועדוניית לקשישים.	חדוות הורים רחוב החרש 15 נווה נאמן - מרכז סיעודי לקשישים.
ניתן להגיע בקבוצה. שעות גמישות לבחירת התלמיד כולל שישי - שבת. נדרשות רק 45 שעות פעילות. ההתנדבות היא איננה באופן ישיר עם הקשישים	סיוע בפניית חי, הוצאת כלב לטיול, עבודות משרד, קישוט מועדון, עבודות מחסן, עזרה בפעילות גופנית קלה לקשישים, גינון.	בית השמש מגדיאל בעימי - בית אבות לתשושי נפש.
ניתן להגיע בקבוצה.	מפעל לארזות ערכות לעבודות יד. רווחי המפעל, מיועדים להקמת מועדונים לקשישים.	עמותת קלייק - סב"י רח"ד דרך הים הוד השרון.

שימו לב שלמרות שמדובר בפרויקט לזקנים, התלמידים כמעט שאינם באים איתם במגע (ובפעילות בבית האבות בבית שמש הדבר אפילו מודגש שההתנדבות איננה באופן ישיר עם הזקנים). באופן טבעי, דפוס כזה של "קשר" או "פעילות" בין התלמידים ובין הזקנים לא רק שאינו "שובר מוסכמות" או "משנה תדמיות" אלא רק מנציח ומעצים בקרב התלמידים את הריחוק (חוסר המגע עם הזקנים) ואת התדמית וההבניה שזקנים הם סיעודיים, חסרי ישע, שזקוקים למפעלי רווחה כדי לקיימם. מדובר עם כן בפרוייקט קלסי שבו התלמידים הם ה"חזקים" ואילו הזקנים לא רק שהם חלשים (סיעודיים, תשושים), אלא שאף במרבית המקרים אין שום מגע אישי או קשר ישיר בין התלמידים ובין הזקנים.

¹ לקוח מהאינטרנט:

<http://clickit3.ort.org.il/Apps/WW/Page.aspx?ws=bab09f6e-130c-46d0-8c55-56e298134f4e&page=ed78a1ef-b925-487c-ac47-c8c6da101e28&fol=a427359c-893a-42ba-bbba-a6308cd96ff5>

ב. דוגמאות לפרויקט מקורי עם יחסי כוחות מורכבים, שבסופו של דבר הילדים הם עדיין ה"חזקים" והזקנים הם ה"חלשים":

ראו לדוגמא את הפרויקט היפה של בית הספר לחינוך מיוחד בית רחל שטראוס המכונה "פרויקט בית אבות"². בית רחל שטראוס הינו בית ספר ירושלמי לילדים בחינוך המיוחד. בית הספר מונה כ-50 תלמידים בגילאי 13-21 המחולקים ל-8 כיתות לימוד. התלמידים מאובחנים כבעלי לקות מורכבת ברמה של פיגור בינוני. התלמידים מגיעים מירושלים, בית שמש, מעלה-אדומים, גבעת-זאב, מזרח העיר ועוד.

מה שמעניין בפרויקט הזה הוא שמדובר באוכלוסיית תלמידים שהם בעצמם ילדים מהחינוך המיוחד, הסובלים ממוגבלות שכלית, שבתוך אוכלוסיית התלמידים נחשבת לקבוצה מוחלשת ולעתים אף מודרת. המפגש בין ילדים אלה עם אוכלוסיית הזקנים היא חשובה ומיוחדת ובעל פוטנציאל טיפולי חשוב לשתי האוכלוסיות, שלמעשה שתיהן חוות את חווית האפליה. יחד עם זאת, מעניין בהקשר של ה"שיח" שמתואר באתר האינטרנט, כיצד, לפחות בהקשר הנוכחי, הילדים מועצמים על ידי ההבניה שלהם כמי שהם אמורים להיות ה"מטפלים" של הזקנים. יתרה מכך, הזקנים עימם הילדים באים במגע הם זקנים הנמצאים בבתי אבות, ולפיכך בהגדרה הם זקנים שהם תשושים או ייתכן אפילו סיעודיים, דבר שעלול להעצים את הסטריאוטיפ של הזיקנה בעיני הילדים כמשויכת עם מוגבלות וחולי (תוצאה שיש לה גם תימוכין מחקריים). מצד שני, הפרויקט הוא מעניין וייחודי בגלל הפוטנציאל המעשיר בין שתי אוכלוסיות שנחשבות "מוחלשות" ויכולות - באופן פוטנציאלי - להעצים אחת את השניה דווקא מתוך תחושת העדר העליונות הראשונית של האחת על פני רעותה. יתרה מכך, המקוריות של הפרוייקט הוא גם בדפוס המפגש, המבוסס על טיפול באמצעות בעלי חיים, שיטת טיפול ייחודית בעל השלכות טיפוליות חיוביות גם לזקנים וגם לילדים עם מוגבלות.

² לקוח מאינטרנט:

<http://brs.go.cet.ac.il/go/Forums/Template.asp?Asp=403&FID=21567&nOwnerID=0&nSubProjectID=194526=&bFillMsgFields=False&nFillterUserID=0&Index=3mvc&sSearchText>

ג. דוגמא לפעילות מקורית ש"שוברת" את המבנה הבסיסי של "ילדים חזקים" והופכת אותה ל"שוויונית" באמצעות עיצוב התכנים:

כאמור, אחת הדוגמאות הקלסיות למפגש שבו הזקנים הם "חלשים" לעומת התלמידים שהם "חזקים" הוא המפגשים בהם התלמידים "מלמדים" את הזקנים כישורי מחשב. יחד עם זאת, באתר האינטרנט של חטיבת הביניים של בית ספר אורט בוורלי מינקוף (שהינו חלק ממכללת אורט בגבעת רם שבירושלים), מתואר פרויקט המראה כיצד בצורה יצירתית ניתן לשבור את הדפוס הזה.³ הפרויקט המכונה "הקשר הרב דורי", מתואר כמפגיש את הזקנים עם הצעירים בכל הנוגע ללימוד מיומנויות מחשב (מדובר בפרויקט בפריסה ארצית אשר מתקיים גם בבתי ספר אחרים בגרסאות דומות).

ואולם, כאן בה ה"טוויסט": התוכן של המפגש כולל פרויקט שחלק מהותי שלו הוא כתיבה של פרק מסיפור חייו של הזקן על המחשב. הליך הכתיבה, שהוא הליך שיתופי, מציב דווקא את הזקן בנקודת הכוח, שבוא הוא ה"מספר" בעוד שהתלמיד מקשיב ולומד את סיפורו האישי וההיסטורי. השילוב הזה עם יצירת סיפור החיים מחולל שינוי מהותי באופן של הפעילות ובתוכן שלה. ראו את עדותה של התלמידה כפי שבאה לידי ביטוי באתר בית הספר:

עינב 5/ - היה לי מאוד כיף ללמד את רחל, לפעמים הרגשתי אמנם שאני על סף שבירה אבל בשיעורים האחרונים כשהייתי כמה היא התקדמה, והבנתי שהכל בוכותי, הרגשתי פשוט נפלא. הייתי רוצה להמשיך וללמד עוד כמה שיעורים כדי להמשיך ולתרום מהידע שלי למישהו או מישהי שקוקים לעזרתך. הכי נהניתי מסיפור החיים שכתבנו. למדתי הרבה דברים יפים ואפילו רומנטיים מהסיפור, עד כדי כך שרוב הסיפור נראה לי כסיפור דמיוני שהייתי רוק בסרטים. גיליתי גם אישיות מדהימה אצל האישה הזאת.

אילולי המרכיב שלי סיפור החיים, עינב היתה משוכנעת שהיא ה"מורה" ורחל (הזקנה) היא ה"תלמידה" שלה. דווקא החשיפה של עינב לסיפור החיים של רחל (שנראה לה "סיפור דמיוני שרואים רק בסרטים") חשף לעינב את אישיותה המדהימה של רחל, וחולל מפנה מהותי באופי של הפרויקט.

החשיבות של הפרויקט זה הינה בכך שהיא ממחישה כיצד בקלות יחסית ניתן לשנות את "יחסי הכוחות" שבין הזקנים והתלמידים במפגשים ביניהם, ואת החשיבות העצומה שיש לשוני הזה בעצם החוויה עצמה של התלמידים.

³ ראו באינטרנט:

http://space.ort.org.il/@home/scripts/frame.asp?sp_c=805140465

ד. דוגמאות לפעילויות בהם הזקנים הם ה"חזקים":

כמובן שהפעילויות ה"קלסיות" שבהן הזקנים משמשים כ"חזקים" הן אותם מפגשים בהם הזקנים למעשה מלמדים את התלמידים בתחומי ידע, היסטוריה, או חוויה אישית שהם שולטים בהם. בהקשר זה, הפרויקטים של המסעות לפולין, והמעורבות של זקנים ניצולי שואה לחשיפת התלמידים לסיפור האישי שלהם ולהקשר ההיסטורי הרחב - תחום שלרוב לתלמידים אין בו כמעט ידע כלל - הוא דוגמא קלסית לעוצמה של הזקנים במפגש מול התלמידים. כך לדוגמא, באתר של בית הספר להנדסי תעופה (בית ספר תיכון טכנולוגי-מקצועי בחיפה) מתואר באתר האינטרנט הפרויקט של המשלחת של ביתה ספר לפולין.⁴

משלחת לפולין

בית ספר הטכני חיפה מוציא מדי שנה משלחת חניכים לפולין. המסע הינו שיאו של תהליך חינוכי, שבמהלכו מושם הדגש על הכנה מוקדמת - אישית וקבוצתית - לקראת המסע, וזאת במסגרת תוכנית מובנית שפותחה בבית הספר.

ההכנה למסע מלווה בסדרת הרצאות על נושאים מרכזיים, ובכלל זה האידיאולוגיה הנאצית ורקע היסטורי על פולין שלפני השואה, צפייה בסרטים והצגה, מפגש עם אנשי עדות, וביקור וסדנאות ביד-ושם. מטרתנו להכיר לתלמידים את העולם היהודי, תנועות הנוער, העיירות והערים החשובות, וזאת כדי שיבינו את גודל האובדן.

משתתפי המשלחת איש קבע ומורה מלווה. הללו מלווים את הקבוצה גם במהלך פעילויות ההכנה למסע.

איש העדות המלווה את המשלחת הוא אחד הצירים החשובים ביותר במסע. סיפורו האישי מלווה את התלמידים לאורך המסע כולו. בנוסף, עוקב המסע אחר גורלן של דמויות יהודיות וקבוצות ממקומות שונים, שמצאו עצמם תחת גורל משותף.

אנו מאמינים כי עם החזרה ארצה תלמיד אשר עבר את המסע הזה, יחזור אדם אחר, בעל הכרה בערך האדם באשר הוא אדם וישראלי וציוני אמיתי, בעל חזון חברתי חזקה אמיתית למדינה בה נולד. בסופו של מסע עדות, הופכים התלמידים לעדים לעד.

הדגש המושם בטקסט ביחס למרכזיותו של "איש העדות" המלווה את המשלחת, מדגיש את עוצמתו של האדם הזקן והיתרון שלו בכל הנוגע לידיע, לשליטה בחומר, ולסיפורו האישי ביחס לתלמידים. יש כמובן להיזהר בהקשר זה, שכן ההקשר הכללי הוא של סיפור השואה וההישרדות בה בהקשר ההיסטורי היהודי הכללי. יחד עם זאת, בסופו של יום, ניצול השואה הינו אדם זקן שמהווה מקור השראה ודמות לכוח ויכולת הישרדות בהקשר של הפרויקט הנדון.

דוגמא נוספת לפעילות שבה העוצמה והכוח מופקדים בידי הזקנים היא פרויקט "ידיד לחינוך" שתוארה בסקירה הכללית ובדוגמאות של פעילויות התנדבות של זקנים. במקרה הנדון, הפרוייקט מתואר באתר האינטרנט של בית הספר אוסישקין⁵. מזובר על בית ספר יסודי בתל אביב:

מתנדבים באוסישקין-ידיד לחינוך

זו השנה השנייה בה אנו ממשיכים ליהנות מהקשר החם והמחבק שנרקם עם מתנדבות ארגון ויצו. במסגרת הפרוייקט מגיעות המתנדבות למפגשים של שעה עם תלמידים קבועים הפעילויות מגוונות ביותר וכוללות: משחק, ציור, עבודות יד, תגבור וסיוע בתחום הלימודי ועוד.

עמותת ידיד לחינוך מפעילה את הפרוייקט שמיועד לסייע בשיפור הישגים לימודיים ובשיפור האקלים הבית ספרי. זאת באמצעות גיוס אוכלוסיית הפרושים ממעגל העבודה, אוכלוסייה שהיא בעלת כישורים רבים ומגוונים וניסיון חיים עשיר, והכשרתם למשימות החדשות.

החל מחודש ינואר 2009 אנו נהנים מתרומתם הרבה של חברי עמותת ידיד לחינוך שהצטרפו לבית ספרנו.

בתהליך העבודה בבית ספר יצרו המתנדבות והמתנדב קשרים משמעותיים וחמים עם הילדים מהכיתות השונות ותרומת באה לידי ביטוי בתחום הלימודי והרגשי כאחד.

מה שמעניין בהקשר זה או לא רק המפגשים הישירים והאינטימיים בין המתנדבים הזקנים ובין התלמידים הצעירים, אלא שמגוון קשת הפעילויות המשותפות (עזרה בלימודים, משחק, עבודות יד), יוצר תרומה הן בתחום החינוכי והן בתחום הרגשי והחברתי. הגם שהזקנים הם ה"תומכים" פערי הכוח הם עדינים (הזקנים הם לא "מורים": הם לא מענישים, הם לא כופים), ונקודת החוזקה של הזקנים היא בעיקר בתפיסה העצמית שלהם (הם מתנדבים, הם באים לעזור, הם בעלי היכולות), כאשר מבחינת הילדים, עוצמתם של הזקנים איננה כה מודגשת (בשונה, לדוגמא, מפרוייקט השליחות לפולין, שבה הזקן הוא במוצהר מעין "עד מומחה" בעל מעמד מועדף ועליון באופן אינהרנטי, שכן "הוא היה שם").

5 באינטרנט:

<http://www.ussishkin.co.il/578>

דיון והמלצות

בפרק הסקירה הכללית פורט כיצד במדינת ישראל הולכת ו"צומחת" לה קבוצת אוכלוסייה משמעותית של זקנים. מרביתה הגדול של אוכלוסייה זו הינו פעיל, בריא, בעל ידע ניסיון ורצון להמשיך ולחיות חיים פעילים ומשמעותיים. כפי שגם תואר בסקירה הכללית, באופן מצער, אוכלוסייה זקנה זו סובלת בפועל מהשלכותיה של תופעת הגילנות: ההבניה חברתית השלילית של הזיקנה. בשל כך, הזקנים סובלים מאפליה, מהדרה, ומהוצאה ממעגלי הפעילות של החברה.

הזירה של מערכת החינוך הינה זירה בעלת פוטנציאל אדיר לשילוב וניצול של המשאב האנושי המצוי בקרב זקנים. כפי שתואר לעיל, ישנו עושר של תוכניות ופעילויות שקיימות כיום ב"שוק" שמתוכנן בתי ספר יכולים לבחור כדי לערב את אוכלוסיית התלמידים שלהם עם זקנים בקהילה. יש כר נרחב בהקשר זה כפי שראינו ליצירתיות, חדשנות, ומקוריות.

יחד עם זאת, כפי שעלה ממצאי המחקר, היקף הפעילות בפועל הינו עדיין מצומצם ביותר. הרב הגדול של בתי הספר אינו מבצע פעילויות חינוכיות ו/או חברתיות עם זקנים. מציאות זו יכולה להיות נעוצה בסיבות רבות: חוסר מודעות של מנהלי בתי ספר לחשיבות הנושא; העדר מודעות לפרויקטים ומגוון אפשרויות הפעולה בין ילדים ובין זקנים; העדר ארגונים או מסגרות המאפשרות את יצירת הקשר בין בתי הספר ובין אוכלוסיית הזקנים. צורת המחקר של סקר זה לא איפשרה להבין את הסיבה האמיתית לכך, ובהחלט ראוי להעמיק את הידע בתחום זה.

מעבר לכך, לא רק שממצאי הסקר העלו כי היקף הפעילות עם זקנים הינו נמוך, אלא שעדיין, חלק משמעותי מהפעילויות המבוצעות מאמץ דפוס לפיו הזקנים נתפסים כחלשים, ומנציחים הבניה חברתית שבה זקנים זקוקים ל"עזרה", "תמיכה" או "לימוד" מהילדים. כפי שתואר בסקירה הכללית, הגם שאין כל ספק ברצון הטוב שעומד מאחורי דפוס פעילות זה, וגם אם יש בפעילויות אלה כדי לסייע לזקנים ואף להעצים אותם (לדוגמא, במקרה של התנדבות ילדים בהוראת הזקנים את השימוש במחשב ובאינטרנט), דפוס פעילות עלול להנציח בקרב הילדים את ההבניה החברתית לפיה זקנים הם חסרי ישע או מסכנים. יתרה מכך, דפוס פעילות זה מדיר מתחומי בית הספר את המפגש עם זקנים בעלי יכולות ועוצמות שמסוגלים בידע, בניסיון, וביכולות שלהם לפעול בצורה שוויונית או אפילו מעצימה כלפי הילדים עצמם. דפוס פעילות אחרון שכזה יש בו לא רק כדי לשבור את החסמים החברתיים הבין-גילאיים, אלא כדי לבנות תשתית של חברה עתידית רב דורית המבוססת על הכרה בכבודם של הזקנים על בסיס שוויוני וערכי.

יחד עם זאת, מתוך אותם פעילויות שכן נמצאו באתרי האינטרנט של בתי הספר השונים, עלתה גם תמונה עשירה ומרתקת של הפוטנציאל הרב הטמון בתחום: פעילויות יצירתיות מקוריות, שיכולות להיות מקור השראה לבתי ספר רבים, המדווחות על סיפוק והצלחה הן בקרב הילדים המשתתפים, והן בקרב הזקנים. אין שום סיבה שבתי ספר רבים נוספים לא יאמצו פעילויות אלה, ויפעילו מחשבה ויצירתיות על מנת להפעיל תוכניות רבות נוספות.

לאור דברים אלה, אנו סבורים כי ניתן, בזהירות המתבקשת ממגבלות המחקר והיותו לא מייצג, להמליץ את ההמלצות הבאות למערכת החינוך:

המלצה 1: הרחבת היקף הפעילויות המשותפות של תלמידים וזקנים בבתי הספר בישראל

המציאות הישראלית מלמדת על התרחבותה של קבוצה משמעותית של זקנים בעלי יכולות, כישורים, וניסיון, אשר מוכנים ומחפשים זירות להתנדבות והמשך פעילות ותרומה לקהילה, קוראת להרחבת שיתוף הפעולה בין בתי הספר ומערכות החינוך בישראל ובין הזקנים. בעקבות יזמות ברוכה של השנים האחרונות של המשרד לאזרחים ותיקים, משרד החינוך, וארגוני גמלאים - כבר כיום ישנו עושר של תוכניות שכל אשר צריך הוא רק לממש אותם ולהוציא אותם אל הפועל ללא צורך לייצר את הגלגל או להוציא עלויות כספיות משמעותיות. כל מה נדרש הוא מודעות ורצון כדי לחולל שינוי ולתרום הן לזקנים והן לבתי הספר. היקף הפעילות בתחום כיום הינו נמוך יחסית ויש כר נרחב לפעולה.

המלצה 2: הדגשת ועידוד פעילויות משותפות של תלמידים וזקנים בבתי ספר המבוססים על יחסי כוחות

שוויוניים ושיתופיים

במציאות של גילנות, וסטריאוטיפים חברתיים שלילים אודות הזיקנה באופן המתאר את הזקנים כחלשים, חסרי ישע, או נטולי יכולת - חשוב שהפעילות המשותפת בין זקנים ותלמידים תהיה כזו המבוססת על שוויון וכבוד הדדי ולא על גילנות. לפיכך, ראוי לבתי הספר לאמץ דפוסי פעילות שבהם גם התלמידים וגם הזקנים מקיימים דו-שיח שוויוני, הדדי האפשר שבירת מיתוסים וסטריאוטיפים הדדיים - ולא פעילויות המעצימות או מדגישות את הפערים הבידוריים, או מצביעות על עצמתו של דור אחד על פני רעהו. בהקשר זה, מודעות לחשיבות עיצוב הפעילות המשותפת ועריכת שינויים מינוריים לתוכניות קיימות מסוגלים לחולל שינוי מהותי באופן המפגש ויכולתו לשנות את מערך הכוחות של המעורבים בו.

המלצה 3: עידוד הפעילויות בבתי הספר היסודיים, ובמגזרים ייחודיים

בשל מגבלות הסקר שנערך במחקר זה, היתה נראות מוגבלת ביותר לפעילות הבידורית במגזרים ייחודיים כמו החינוך במגזר הלא-יהודי, או במגזר החרדי-עצמאי. הגם שמדובר באוכלוסיות שמאפיינות את עצמן ככאלה ששומרות על מסורת של כבוד לזקנים, יש עדיין חשיבות רבה למפגש הבין-דורי במערכות חינוך אלה, במיוחד בקרב קהילות בהן מתחוללים שינויים משמעותיים בתרבות המסורתית, והזקנים בקבוצות אלה מאבדים את מעמדם וכוחם.

המלצה 4: העמקת פעילות ההערכה העצמית והמחקר המלווה לשם למידה מהצלחות וכישלונות בתחום

היקף המחקר האמפירי בתחום הפעילות הבינדורית בישראל כמעט שאינו קיים. גם רמת המחקר המעריך או פעילות ההערכה הנלווית לפעילויות הרבות במערכת החינוך הינן נמוכות ביותר. אין מידע מהימן ביחס למידת ההצלחה או הכישלון של הפעילויות השונות, ועד כמה הן באמת מחוללות שינוי בעמדות התלמידים והזקנים ביחס לעמיתיהם, או עד כמה שהן בעצם גורמות לתוצאה הפוכה מהמצופה. ראוי שבעתיד יתפתח גוף מחקרי משרד החינוך והמשרד לאזרחים ותיקים יתמוך בו, אשר יאפשר הערכה מדעית ביחס לתוכניות השונות בתחום זה.

תודות

התודות נתונות למר ישראל אליהו ולחברת הביטוח אליהו על התמיכה הכלכלית בביצוע סקר זה והפקת מסמך זה. כן התודות לצוות ההיגוי של פרוייקט עו"ז, ישראל אליהו, ארנה בר, שלומית כנען, וכן לעוזר המחקר מקסים טופז, על הסיוע בביצוע המחקר בפועל.

ביבליוגרפיה

קשישים בישראל- שנתון סטטיסטי, (2007), בהוצאת א"ש של ומכון ברוקדייל.

- Allen, T. (2004). Preventing falls in older people: evaluating a peer education approach. *British Journal of Community Nursing*, 9, 195-200.
- Beckingham, A.C., & Watt, S. (1995). Daring to grow old: Lessons in healthy aging and empowerment. *Educational Gerontology*, 21, 479-495.
- Buonocore, S., & Sussman-Skalka, C. (2002). Project insights: An evaluation of community vision education project for older adults. *Educational Gerontology*, 28, 289-299.
- Chase, C.A. (2011). An Intergenerational E-Mail Pal Project on Attitudes of College students toward older adults. *Educational Gerontology*, 37: 27-37.
- Garcia, Y.E., Metha, A., Perfect, M.C., & McWhirter, J.J. (1997). Senior peer counseling program: evaluation of training and benefits to counselors. *Educational Gerontology*, 10, 364-381.
- Lyons, M., Hocking, S. (2000) Australia's highly committed volunteers. In: Warburton J, Oppenheimer M, eds. *Volunteers and Volunteering*. Sydney: The Federation Press.
- Morrow-Howell, N, Hinterlong, J., Rozario, P.A., and Tang, F. (2003). Effects of Volunteering on the Well-Being of Older Adults. *Journal of Gerontology: Social Sciences*, 58B, No. 3, S137-S145.
- Peel, N.M., & Warburton, J. (2009). Using senior volunteers as peer educators: What is the evidence of effectiveness in falls prevention? *Australasian Journal on Ageing*, 28, 7-11.
- Shiner, M. (1999). Defining peer education. *Journal of Adolescence*, 22, 555-566.
- Shmotkin, D., Blumstein, T., & Modan, B. (2003). Beyond keeping active: Concomitants of being a volunteer in old-old age. *Psychology and Aging*, 18(3), 602-607.
- United Nations. (2005). *World Population Prospects: The 2004 Revision (1st ed.)* [Brochure]. New York, NY: Department of Economic and Social Affairs.
- Warburton, J.R., & Oppenheimer, M. (2000). *Volunteers and Volunteering*. Sydney: The Federation Press.

נספחים

כלי המחקר:

סקר לסגן מנהל ביה"ס / לרכז החברתי בנושא פרויקטים בין דוריים

רקע כללי:

1. שם המוסד ואתר האינטרנט
2. המחוז אליו הוא שייך: 0. ירושלים
1. תל אביב
2. חיפה
3. צפון
4. מרכז
5. דרום
6. מנח"י (מנהלת חינוך ירושלים)
7. חינוך התיישבותי.
3. שלב חינוך: 0. בית ספר יסודי
1. חט"ב
2. חט"ע
3. יסודי וחט"ב
4. חט"ב וחט"ע
5. יסודי עד חט"ע
4. סוג החינוך: 0. עברי/יהודי
1. אחר
2. חינוך מיוחד/יהודי
5. פיקוח (רק למגזר היהודי): 0. יהודי-ממלכתי
1. יהודי-ממלכתי דתי
2. עצמאי
6. מיקום בית הספר: 0. עיר גדולה (מעל 200,000 תושבים);
1. ערים אחרות;
2. מועצות מקומיות;
3. מועצות אזוריות.
7. מספר תלמידים רשומים במוסד: _____

שאלות הסקר:

8. האם קיימת במוסד החינוכי תוכנית כלשהי המשלבת מתנדבים בני 65 ומעלה בפעילות החברתית או החינוכית של התלמידים?
0 = לא 1 = כן.

אם כן:

9. סוג הפעילות: (תיאור קצר על בסיס המתואר באתר האינטרנט)

10. האם יש בפעילות מימד של "זקנים חלשים = ילדים חזקים"? (הכוונה למצב שבו הילדים "מלמדים" את הזקנים כאשר הילדים הם השולטים בידע, ואילו הזקנים אין להם את הידע; או לדוגמא הזקנים במצב של הזדקקות לעזרה (כמו לדוגמא עזרה בלעשות קניות או הזדקקות להגנה) והילדים "מספקים" את העזרה (מלווים אותם, עוזרים להם לאכול וכד')?

0. לא רלוונטי

1. לא

2. כן

3. לא ניתן לדעת

11. האם יש בפעילות מימד של "זקנים חזקים = ילדים חלשים"? (הכוונה למצב שבו הזקנים הם בעלי הידע, ואילו הילדים שם משוללי הידע, לדוגמא, זקנים שמתנדבים לפעילות זהירות בדרכים ועוזרים לילדים לחצות את הכביש; או משמשים כמלווים בהסעות, ושומרים על הסדר באוטובוסים)?

0. לא רלוונטי

1. לא

2. כן

3. לא ניתן לדעת

12. האם יש בפעילות מימד של "שוויון" או דו-שיח שוויוני בין הזקנים ובין הילדים (הכוונה לפעילות שמבטאת שיתוף פעולה הדדי וכמעט שוויוני במובן זה ששני הצדדים תורמים מהותית ומשמעותית למפגש, לדוגמא "תיאטרון עדות" שבו ילדים וזקנים יוצרים ביחד יצירה תאטרלית משותפת המשקפת את חוויותיהם של הילדים והזקנים יחדיו)?

0. לא רלוונטי

1. לא

2. כן

3. לא ניתן לדעת

אודות פרוייקט עו"ז: עוצמה לזקנים

פרוייקט עו"ז נולד כפרוייקט משותף של עמותת המשפט בשירות הזיקנה ושל עמותת "והדרת - המועצה הלאומית לקידום מעמד הזקן", מתוך הכרה שבניגוד לתפיסה החברתית המקובלת, זקנים אינם "נטל", אינם "בעיה חברתית" ואף אינם "פצצת זמן כלכלית". הזקנים הם משאב חברתי ראשון במעלה, המחזיק בידיו ידע, ניסיון, חכמת חיים, ומאגר של מנהגים, תרבות, והיסטוריה הנוגעים לכולנו. ההבניה החברתית השלילית של הזיקנה (גילנות) גורמת לכך שהחברה הישראלית מזניחה את המשאב החברתי החיוני הזה במקום לנצל אותו לטובת החברה וטובת הזקנים. מטרת פרויקט עו"ז הוא להצביע על זירות פעילות פוטנציאליות שבהם ניתן לעשות שימוש במשאב החברתי של הזקנים ולחולל אגב כך שינוי במציאות הישראלית באופן שיגרום לה להיות חברה רב-גלאית ורב-דורית אמיתית, שבה צעירים וזקנים כאחד יכולים לעבוד, ללמוד, וליהנות מפנאי בצורה שוויונית וכבוד הדדי.

חברת זו הוצאה לאור על ידי עמותת המשפט בשירות הזיקנה [ע"ר 580382992]

ת.ד. 843 חיפה 31000, טלפון: 1-800-222-213 ; אתר: www.elderlaw.org.il

התודות נתונות למר ישראל אליהו ולחברת הביטוח אליהו על התמיכה הכלכלית בביצוע סקר זה והפקת מסמך זה. כן התודות לצוות ההיגוי של פרוייקט עו"ז, ישראל אליהו, ארנה בר, שלומית כנען, וכן לעוזר המחקר מקסים טופז, על הסיוע בביצוע המחקר בפועל.

כל הזכויות שמורות © לעמותת המשפט בשירות הזיקנה והדרת אין לעשות שימוש ו/או להעתיק ללא אישור מראש ובכתב מהעמותה.